

THE
KASHI-SANSKRIT-SERIES

(HARIDAS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ)

56

(Alankāra Section No. I.)

THE
ALANKĀRASEKHARA

by
KESAVA MISHRA

Edited with Introduction etc.

BY
ANANTARĀMA SĀSTRIVETĀL

Sāhityopādhyāya,

Late Sādholāl Research Scholar & Post-Āchārya Scholar,
Govt. Sanskrit College, Benares.

PRINTED PUBLISHED & SOLD BY
Jai Krishna Das Hari Das Gupta
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir Benares City

1927

Agents:

- 1 Luzac & co, Booksellers,
LONDON.
- 2 Otto Harrassowitz, Leipzig:
GERMANY.
- 3 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA.

॥ श्रीः ॥

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-

काशीसंस्कृतसीरीजपुस्तकमालायाः

५६

अलंकारविभागे (१) प्रथमपुष्पम् ।

केशवमिश्रकृतः

अलङ्कारशेखरः ।

साहित्योपाध्याय-वेतालोपावहश्रीअनन्तरामशास्त्रिणा
भूमिकादिभिः संभूष्य संशोधितः ।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस,

विव्याविलास प्रेस-गोपालमंदिर के उत्तर फाटक,

बनारस सिटी ।

१९८४

राजशासनानुमोदेन सर्वधिकाराः प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः ।

॥ श्रीः ॥

प्रस्तावना ।

उपक्रमः ।

अथैष मुद्रापयित्वा प्रकाशयितुमुपक्रम्यते अलङ्कारशेखरो नाम श्रीमन्महाराजमाणिक्यचन्द्रकारितः श्रीकेशवमिश्रविरचितोऽलङ्कारशास्त्रीयो ग्रन्थः । उपयोगिनो ग्रन्थस्यास्य सर्वतोऽद्यत्वे दुर्लभत्वमाकलय्य 'विद्याविलास'मुद्रणालयस्वामिना प्रेरितोऽहमेतत्प्रकाशने सोत्साहं प्रावर्तिषि । काव्यमालायां शिलायन्त्रालये च समुचितपदच्छेदाभावादिदोषबाहुल्येन यथाकथञ्चिन्मुद्रितचरोऽपि साम्प्रतमयं नोपलभ्यत इति प्रकाशनमस्य साम्प्रतमेव ।

अलङ्कारशब्दस्य काव्यगतसकलविषयबोधकता ।

ग्रन्थग्रन्थकारयोर्यथावत्परिचयाय ग्रन्थारम्भे किमपि प्रस्तावनादिकमवश्यं लेखनीयमिति पूर्वपरम्परानुगतं पन्थानमवलम्ब्य किञ्चित्प्रसङ्गोचितमिदानीं निरूप्यते । तत्र तावत्प्रकृतग्रन्थनामधेयविषयिणीं मीमांसां पुरस्कृत्य, 'किं नाम अलङ्कारशास्त्रम् ? कथं चास्य काव्यशास्त्रव्यवहारयोग्यता ? केन वेदं प्रथममाविष्कृतम् ?' इति विषयानवलम्ब्य विचारः प्रस्तूयते—'अलङ्क्रियतेऽनेने'ति व्युत्पत्त्या काव्यशोभाकराणामुपमादीनामलङ्काराणामेव चमत्कृतिजनकतया विश्वेश्वरपण्डितराजानकरुच्यकविरचितयोः अलङ्कारकौस्तुभालङ्कारसर्वस्वयोः प्राधान्येन निरूपणादत्रापि 'अलङ्कारशेखरे' अलङ्कारमात्रं प्रतिपाद्यो विषय इति कल्पना नूतं नामधेयमदसीयमवलोक्य समुत्पद्येत, परं ग्रन्थपर्यालोचनया स्फुटं प्रतीयेत यदसौ कल्पना न तावत्सर्वथा सामञ्जस्यमावहति । इह खलु काव्योचिताः सर्व एव गुणदोषालङ्कारादयो विषया निरूपिताः सन्ति । अलङ्कारशब्दश्चिरन्तनात्समयाल्लक्षणरूपकाव्यशास्त्रव्यवहारयोग्यतामधिगतो दृश्यते । तथाच 'अलङ्कृतिरलङ्कार' इति व्युत्पत्त्या अलङ्कारशब्दस्य सौन्दर्यपरत्वाभ्युपगमेन काव्यालङ्कारशिरोरत्नायिते अलङ्कारशेखरनाम्नि अलङ्कारग्रन्थे काव्यविषयकं गुणदोषालङ्कारादिनिरूपणं समुचितमेव । अलङ्कार-

शास्त्रं हि काव्यरचनोचितां दिशं दर्शयित्वा चमत्करोति सचेतसां चेतांसि । यत्खलु काव्यस्वरूपं निरूप्य दोषगुणरीतिरसालङ्काराणाम-
वधारणे शक्तिमुन्मेषयति, तत्तावदलङ्कारशास्त्रं निगद्यते । काव्यनिर्मा-
णकलाकौशलानि लोकोत्तरविलक्षणानि नान्यत्र विलसन्ति । सहृदय-
हृदयानन्दसाधनं नान्यदस्तीति सर्वोत्कृष्टमिदमलङ्कारशास्त्रम् ।

सत्यपि काव्यप्रपञ्चेऽलङ्काराणां प्राधान्ये, तत्र शास्त्रे कथमिव काव्योचिताः सर्वेऽपि विषया गुणदोषादयः सन्निवेश्यन्ते इति बली यसीं शङ्कां समाधातुं तद्वीजमन्विष्यते—पूर्वं किल वाल्मीकिप्रभृ-
तयो लक्ष्यैकचक्षुषः शक्तिशालिनो महान्तस्तानि तानि काव्यानि प्रणीय विविधं लोकोपकारं रचयाम्बभूवुः । ततस्तथैवान्येऽपि काव्य-
रचनासु प्राभवन् । परं काव्यनिर्माणौपयिकान्नियमान् अविज्ञाय कथं नाम सर्वेऽपि लक्षणैकचक्षुषो मन्दास्तत्र प्रवर्तेरन्निति तेषामुपदेशाय काव्यशास्त्रं लक्षणरूपं नियामकं निरमीयत । तस्य च अलङ्कारशा-
स्त्रमिति सङ्केतः समजनि । ततश्च अनित्यधर्माणामप्यलङ्काराणां च-
मत्कृतिजनकत्वेन तत्कृतचारुत्वस्यैव काव्यव्यवहारहेतुतया, प्रतीयमा-
नमर्थं वाच्योपस्कारकतयाऽलङ्कारपक्षनिक्षिप्तं मन्वानैः प्राक्तनैर्भाम-
हादिभिः ‘अलङ्क्रियतेऽनेन’ इति करणव्युत्पत्त्या ‘प्राधान्येन व्यपदेशा
भवन्तीति नयेन अलङ्कारा एव काव्ये प्रधानमिति सिद्धान्तितम् ।
इत्थं त्रिधे व्यवहारे प्रचलिते ‘रीतिरात्मा काव्यस्य, वक्रोक्तिः काव्य-
जीवितम्, रसः काव्यात्मा, काव्यस्यात्मा ध्वनिः, नित्यधर्मा गुणाः
काव्ये प्रधानम्’ इति विविधान् पक्षानुपक्षिपतां वामनादीनां समये
‘अलङ्कृतिरलङ्कारः’ इति भावप्रधानां व्युत्पत्तिमवलम्ब्य काव्यशा-
स्त्रेषु रसादिप्रतिपादकेषु अलङ्कारत्वव्यवहारः प्रावर्तत । तादृशमेव
पन्थानमनुसृत्य श्रीमन्मन्मटभट्टैर्विरचितः ‘काव्यप्रकाशो’ नाम अलङ्कार
शास्त्रीयो निबन्ध आकरशास्त्रं लक्षणशास्त्रं वेति प्रसिद्धिं गतः सर्वे-
ष्वलङ्कारग्रन्थेषु मूर्धन्यतामधिगच्छति । तदनन्तरमन्येऽपि लक्षणग्रन्थाः
शनैः शनैः प्रादुरभूवन् । ‘सौन्दर्यमलङ्कार’ इति वामनोक्तालङ्कारल-
क्षणानुसारतोऽप्यलङ्कारशब्दस्य दोषाभावगुणालङ्कारकृतसौन्दर्यपर-
त्वेन तत्प्रतिपादकं शास्त्रं ‘अलङ्कारशास्त्र’मिति स्थाने सङ्केतमासाद-
यति । तदनुसारेणैव तादृशशास्त्रप्रणेतार आङ्कारिका उच्यन्ते ।
तथाविधं शास्त्रमुपजीव्य लक्षणलक्षितानि बहूनि काव्यानि बहुभिर्नि-

मितानि । तस्मादेव कालादारभ्य लक्ष्यलक्षणरूपविभागद्वयकल्पनया काव्यमलङ्कारश्चेत्युभयविधो व्यवहारः प्रवृत्ते ।

अत्र च अलङ्कारशास्त्रे विविधानि दर्शनानि व्यवस्थितानि । तथा हि अलङ्कारसर्वस्वटीकायां समुद्बन्धे—‘इह विशिश्यार्थौ शब्दौ काव्यम् । तयोश्च वैशिष्ट्यं धर्ममुखेन व्यापारमुखेन व्यङ्ग्यमुखेन वेति त्रयः पक्षाः । आद्येऽप्यलङ्कारतो गुणतो वेति द्वैविध्यम् । द्वितीयेऽपि भणितिवैचित्र्येण भोगकृत्त्वेन वेति द्वैधम् । इति पञ्चसु पक्षेष्वद्य उद्घाटादिभिरङ्गीकृतः, द्वितीयो वामनेन, तृतीयो वक्रोक्तिजीवितकारेण, चतुर्थो भट्टनायकेन, पञ्चम आनन्दवर्धनेन । व्यक्तिविवेककाराभिमतस्त्वनुमानपक्षः सिद्धान्तप्रदर्शनसमनन्तरं विचारासहत्वेन दूषितत्वात् मङ्खुकस्य पूर्वपक्षत्वेनाऽप्यनभिमतः’ इति । एतस्मिन्पक्षपञ्चके ध्वनिकृताऽऽनन्दवर्धनाचार्येणाद्रियमाणश्चरमः पक्ष एव बहुशः सर्वैरङ्गीक्रियते । विचार्यमाणे सत्युचितमेतदेव प्रतीयते । अत्र बहुवक्तव्येऽपि विषये विस्तरमिया साम्प्रतं मौनमेवावलम्ब्यते ।

‘अलङ्कारशास्त्रं हि पूर्वं केनाऽऽविष्कृतम्’ इत्यत्र यथावन्निर्णयस्तावक्तुं दुःशक एव । तथापि प्रसिद्धेषु अलङ्कारग्रन्थेषु कालिदासकृतेरुदाहृतत्वात् कालिदासादुत्तरस्मिन्नेव काले तस्य विशेषतो व्यवहारयोग्यता जातेति कल्पयन्त केचित् । किन्तु नाट्यशास्त्रदर्शनेन कालिदासात्पूर्वकालेऽप्यस्य सत्ता आसीदिति निर्विवादं सिध्यति । नाट्यशास्त्रे हि अलङ्कारादिवर्णनं सर्वमप्युपलभ्यते । अद्यावधि उपलब्धेष्वलङ्कारनिबन्धेषु भामहस्यैव काव्यालङ्कारः शास्त्रीयग्रन्थेषु साम्प्रतं प्रथममभिधेयतामधिगच्छति । भामहीयकाव्यालङ्कारस्य प्राचीनतमत्वेन तस्मात्पूर्वभाविनाऽलङ्कारग्रन्थस्येदानीमनुपलभ्मात् प्रायो भामहोपजीवितमलङ्कारशास्त्रमिति वक्तुं युक्तमेव ।

ग्रन्थपरिचयः ।

अयं च अलङ्कारशास्त्रीयः प्रबन्धः शौद्धोदनिकृतालङ्कारसूत्रव्याख्यानरूपः ‘अलङ्कारशेखरो’ नाम केशवमिश्रेण माणिक्यचन्द्रप्रेरितेन विरचितः । अत्र च काव्यस्वरूपरीतिदोषगुणालङ्कारादिकं नातिसंक्षिप्तं नातिविस्तृतं समुचितरूपेण सरलया भाषया वर्णितं वृत्तिकारेण ।

इदानीं प्रकरणविभागनिर्देशपुरःसरं तत्रत्या विषया निरूप्यन्ते । विषयानुक्रमणिकायां विस्तरेण विषयविवेचने विद्यमानेऽपि स्थूलदृ-

शा विशेषविषयविवरणरूपेण ग्रन्थसमालोचनं प्रासङ्गिकमेवेति तत्रा-
वतीर्यते—अस्मिन्नलङ्कारशेखरे रत्नान्यष्टौ विलसन्ति । १ उपक्रमरत्नं, २
दोषरत्नं, ३ गुणरत्नम्, ४ अलङ्काररत्नं, ५ वर्णकरत्नं, ६ कविसम्प्रदायरत्नं,
७ कविसामर्थ्यरत्नं, ८ विश्रमरत्नं चेति तेषां नामानि । आदितस्त्रिषु
रत्नेषु मरीचयस्त्रयः, चतुर्थे चत्वारः, पञ्चमे त्रयः, षष्ठे चत्वारः, सप्त-
मे त्रयः, अष्टमे तु द्वाविति । एतादृशः प्रकरणविभागसङ्केता ग्रन्थना-
मोचिताः कविना कल्पिताः सुतरां शोभन्ते ।

उपक्रमरत्ने प्रथमे मरीचौ—मङ्गलाचरणपूर्विकां ग्रन्थकारयितुर्वै-
शपरम्परां निरूप्य अलङ्कारविद्यासूत्रकारस्य शौद्धोदनेरभिमतं 'रसा-
लङ्कारभूषितं शब्दश्रवणव्यवहितोत्तरकालावच्छिन्नसुखविशेषसाधनं
वा काव्यमिति काव्यस्वरूपं प्रदर्श्य विशिष्टस्य तस्य कीर्त्यादिफ-
लसाधनत्वप्रतिपादनमुखेन तत्र प्रवृत्त्यौपयिकानि फलानि सङ्गृही-
तानि । किञ्च प्रतिभायाः कारणत्वं व्युत्पत्तेर्विभूषणत्वमभ्यासस्य
भृशोत्पत्तिकारित्वं चाभिधाय 'काव्यसरणिं परिशीलितवतां
शुद्धान्तःकरणानां सततं पर्यालोचयतां करतलगतैव कविता विल-
सतीति तात्पर्यवतीं श्रीपादोक्तिमुद्गाढ्य वृद्धसंमतानीतराण्यपि
कारणानि सङ्गृह्य प्रकारपरिज्ञानस्यापि कारणत्वनिरूपणौपयिकं
भारत्याः सलक्षणं सङ्क्षेपतश्चतुर्विधत्वं स्वमतेन दण्डिमतेन च
प्रदर्शितं ग्रन्थकारेण । द्वितीये मरीचौ—रीतिप्रपञ्चनिरूपणं विधाय
उक्तिमुद्रयोश्चातुर्विध्यमुदाहरणमुखेन प्रतिपाद्य 'एतासां प्रयोजनादि-
कमलङ्कारसर्वस्वे दर्शितमिति 'अलङ्कारसर्वस्व' नाम निजनिर्मितिः
सूचिता । तृतीये मरीचौ—पदवृत्तीस्त्रिविधा निर्दिश्य व्यञ्जनायाः
शक्यलक्ष्यव्यङ्ग्यात्मकत्रिविधार्थवृत्तित्वस्य संसाधनेन उत्तमादित्रि-
विधकाव्योदाहरणप्रदर्शनेन च व्यञ्जनोपयोगिता साधु सिद्धान्तिता ।

दोषरत्ने प्रथमे मरीचौ—पूर्वप्रतिज्ञातं दोषाणां त्याज्यत्वं दण्डि-
मतेन प्रमाणीकृत्य दोषसामान्यलक्षणकथनपूर्वकं पददोषानष्टौ सौ-
दाहरणान् प्रादर्शयद्ग्रन्थकारः । द्वितीये मरीचौ—द्वादश वाक्यदो-
षानुदाहृत्य गोवर्धनसंमतं असमर्थसमासस्यापि दोषान्तरत्वमुद-
भावयत् । तृतीये मरीचौ—अष्टानामर्थदोषाणामुदाहरणानि प्रदर्श्य

(१) परिशीलितकाव्यवर्त्मनां कविसंसर्गविशुद्धचेतसाम् ।

परिभावयतामनुक्षणं कविता पाणितले निषेदति ॥

लोकप्रसिद्धपेक्षया कविप्रसिद्धेर्बलीयस्त्वमुदाहृत्य प्रागुक्तानां दोषत्वं समर्थयत् ।

गुणरत्ने प्रथमे मरीचौ—गुणानां श्लाघ्यत्वं समर्थ्य सामान्यतो गुणस्य द्वैविध्यं च निगद्य पञ्चविधशब्दगुणप्रदर्शनमुखेन तत्रैवेतरेषामन्तर्भावमुक्तवान् । तृतीये मरीचौ—‘पूर्वोदीरितानां दोषाणां स्थान-विशेषेष्वदोषत्व’मिति कारिकोक्तं वैशेषिकगुणलक्षणं प्रकाश्य केषां-चिन्मतेन ‘तत्र दोषाभावमात्रत्वं न गुणत्वम्’, अन्येषां मतेन ‘सहृदयप्रतीतिसाक्षिकं गुणत्वं दोषाभावत्वं वे’ति सूचयित्वा ‘रसप्रतिबन्ध-रहिते स्थले दोषाभावत्वं युक्त’मिति श्रीपादमतप्रतिपादनेन पदेषु यथासम्भवमदोषत्वमुदाहृत्य आत्मनः श्रीपादस्य च संमतं सर्वसाधारणमदोषत्वं निरूपितवान् ।

अलङ्काररत्ने प्रथमे मरीचौ—कारिकयोक्तपूर्वमलङ्काराणां शोभा-स्पदत्वं संसाध्य अलङ्कारसामान्यलक्षणकथनपुरस्कारेण शब्दालङ्काराणामष्टविधानामुदाहरणान्युपस्यता वृत्तिकारेण यमकस्य संक्षे-पतः सप्ताशीतिप्रकारत्वमुक्त्वा गोवर्धनमतेन तस्य चित्रादनतिरि-क्तत्वं प्रतिपादितम् । द्वितीये मरीचौ—कारिकोक्तांश्चतुर्दश अर्था-लङ्कारान् नामतो निर्दिश्य दशविधामुपमां समभिव्याहारोपमां च श्रीपादाभिमतमुदाहृत्य तत्र सर्वत्र न्यूनाधिक्यसम्भवेऽपि काव्य-महिम्ना साम्यं निरूप्य राजशेखरोक्तसाम्यवाचकशब्दपरिगणनपुरः-सरं केशवमिश्रेण काव्यसम्पत्सर्वस्वरूपा अलङ्कारशिरोरत्नभूता उपमा कविकुलस्य मातृरूपत्वेन निर्दिष्टा । इत्थमेव अप्पय्यदीक्षितैरपि चित्रमीमांसायां सर्वालङ्काराणामुपमाविर्बर्तत्वं प्रतिपादितम् । तृतीये मरीचौ—रूपकस्य लक्षणं पञ्चविधत्वं च उदाहरणैः स्फुटी-कृत्य तत्र द्विविधाया लक्षणाया अन्तर्भावमुक्त्वा तदुदाहरणे प्रदर्शिते । चतुर्थे मरीचौ—उत्प्रेक्षाया लक्षणोदाहरणप्रदर्शनं कृत्वा सर्वालङ्कार-सर्वस्वभूतां कवेः कीर्तिवर्धिनीमुत्प्रेक्षां नवोदास्मितादिवन्मानसं

(१) अलङ्कारशिरोरत्नं सर्वस्वं काव्यसम्पदाम् ।

उपमा कविवंशस्य मातैवेति मतिर्मम ॥

(२) उपमैका शैलूषी सम्प्राप्ता चित्रभूमिकाभेदान्

रञ्जयति काव्यरङ्गे नृत्यन्ती तद्विदां चेतः ॥

हरन्ती निर्दिश्य समासोक्तिप्रभृतीनां विभावनान्तानामलङ्काराणां लक्षगोदाहरणे निरूप्य परमतानुसारमन्यदेशत्वविभावनाविशेषो-
क्तीनामेकतरस्वोकारेण तदितराऽन्यथासिद्धिकथनमुखेन व्यतिरेका-
क्षेपयोरपि पूर्वोक्तेभ्योऽलङ्कारेभ्यः पार्थक्यमितरमतेनाक्तम् ।

वर्णकरत्ने प्रथमे मरीचौ--योषिद्वर्णनप्रकारमुपदिश्य तदवयवानां
तानि तान्युपमानानि स्वाभिमतानि श्रीपादानुसारिकविकल्पलता-
कारोक्तानि च सङ्गृह्य गोवर्धनोदीरिताः शरीरतदवयवयोर्वर्णनीया
गुणाः प्रतिपादिताः । द्वितीये मरीचौ-पुरुषस्य तदवयवानां च वर्ण-
नप्रकारानुपदर्श्य प्रशस्तार्थवाचकानि पदानि च परिगणय्य 'शिष्टप्र-
योगानुसारेण सामुद्रिकाद्युक्तं सर्वमुभयोर्वर्णनीय'मिति सिद्धान्तो नि-
रूपितः । तृतीये मरीचौ-सादृश्यप्राप्तकान् प्रकारान् दण्डिनोक्तां-
स्तत्प्रतिपादकान् शब्दांश्च निर्दिश्य कविघटनाया लोकतो वैलक्ष-
ण्यं प्रदर्शितम् ।

कविसम्प्रदायरत्ने प्रथमे मरीचौ-कविसम्प्रदायस्य सर्वतोऽभ्य-
हितत्वं दिदर्शयिषुस्तस्य त्रैविध्यमभिधाय तत्प्रकारप्रदर्शनगर्भितान्
कविसम्प्रदायसिद्धान् नियमान् सप्रयश्चै न्यरूपयद् ग्रन्थकारः । द्वि-
तीये मरीचौ-नृपादीन् वर्णनीयान्निर्दिश्य तद्वर्णनोचितान्प्रकारान् प्रा-
दर्शयत् । तृतीये मरीचौ-चन्द्रादीनां श्वेतादिरूपैर्वर्णनात्मकं निय-
मान्तरं प्रत्यपीपदत् । चतुर्थे मरीचौ-एकद्वयादिसंख्याबोधकान् श-
ब्दान् पर्यजीगणत् ।

कविसामर्थ्यरत्ने प्रथमे मरीचौ-प्रकारोपदेशगर्भे कवीनां प्रकर्ष-
बीजकथनं प्रतिज्ञाय चित्रकाव्योपकारकाणि चत्वारि गतागतसमत्वा-
दीनि प्रदर्शितानि । द्वितीये मरीचौ-कठिनसमस्यापूरणोचितान्
स्वाभिमतान् श्रीपादराजशेखरवृद्धाभिमतान्श्च सप्रयश्चै प्रकारानुपदर्श्य
तार्किकोक्तो वर्णनीयप्रकारविशेषः सङ्गृहीतः ।

विश्रमरत्ने प्रथमे मरीचौ-काव्यात्मभूतं रसं विना काव्यस्य र-
सिकजनमनःसन्तोषाऽजनकतामुक्त्वा 'अङ्गाङ्गिभावापन्नसकलविभा-
वादिसाक्षात्कारकत्व'मिति रसलक्षणं निरुच्य 'रसत्वमपि जातिरिति

(१) सर्वालङ्कारसर्वस्वं कविकीर्तिविवर्धिनी ।

उत्प्रेक्षा हरति स्वान्तमचिरोढास्मितादिवत् ॥

वयम्' इति साभिमानं स्वाभिमतं पक्षमुपाक्षिपद् वृत्तिकारः । ततः 'कारणकार्यसहकारिभिर्व्यज्यमानः स्थायी रस' इति केषांविन्मत-मुपन्यस्य सार्विकभावभेदप्रदर्शनपूर्वकं नवधा कारिकाकृता विभक्तेषु रसेषु सम्भोगविप्रलम्भात्मनः शृङ्गारस्थ नादिकाया नाय-कस्य च भेदान्निर्दिश्य विप्रलम्भे शृङ्गाररूपत्वं समर्थयता केशवमि-श्रेण 'काव्यरत्ने मया विस्तृतमिद'मिति स्वनिर्मितो ग्रन्थ आविष्कृतः । तथैव देवादिभ्योऽन्यत्र कान्तायां रतेः शृङ्गारात्मकत्वं श्रीपादमतेनो-क्त्वा देवादिरतिमुदाहृत्य हास्यः दिरसोदाहरणपुरःसरं रसानामविरो-धविरोधावभ्यधायाषाताम् । ततो नवधा निर्दिष्टस्य स्थायिनः प्रत्येकं रत्यादीनां च लक्षणानि कथयित्वा सर्वेषु भावेषु स्थायिनो मुख्यत्व-प्रतिपादनमुखेन विभावानुभावव्यभिचारिणो निर्दिश्य भावशबल-ताया उदाहरणं प्रादक्षि । द्वितीये मरीचौ-रसदोषान् सविस्तरं नि-रूप्य तदन्तर्गतस्य अनौचित्यनाम्नो दोषस्य सर्वथा हेयत्वे महिमभ-द्वचः प्रामाण्यं प्रदर्श्य दोषान्तरं चैकं निर्दिश्य क्वचिदेषमदोषत्व-मपि सूचितम् । तृतीये मरीचौ-तत्तद्रसानुकूलानि छन्दोरीत्यक्षरा-दीनि संसूच्य वक्ताद्यौचित्येन क्वचिद्वैपरीत्येऽप्यदोषत्वमुदाहरणप्र-दर्शनमुखेन समर्थ्य सर्वसाधारणं दोषं सन्धिगतं वर्णदोषं च प्रति-पादयता ग्रन्थकारेण उपसंहारविधया प्रबन्धोऽयं समाप्तिं नीतः ।

अस्मिन् किल प्रबन्धे-काव्यलक्षणं बह्वंशेन साहित्यदर्पणोक्तं तल्लक्षणमनुसरति । काव्यकारणानि च निरूपितानि वैशिष्ट्यं दर्श-यन्ति । तिस्रो रीतयो, दोषाश्च अष्टाविंशतिः, अलङ्कारसहस्रेषु सत्स्वपि अत्यावश्यका गुणा नव, 'अपरेऽत्रैवान्तर्भवितुमर्हन्ति' इत्यपरात्रिषि-ध्य चतुर्दशैव अर्थालङ्काराः प्राधान्येन तेषूपमाया दश प्रभेदाश्च नि-रूपिता दृश्यन्ते । उपमोत्प्रेक्षयोस्तावत् सर्वालङ्कारेभ्यः साधितमुत्कृष्ट-तमत्वं केशवमिश्रेण । स्त्रीपुंसयोः वर्णनौपयिकाः प्रकाराश्च भूयांसः सङ्गृहीताः सन्ति । कविसम्प्रदायसिद्धास्ते ते वर्णनप्रकारा ग्रन्थान्त-रेभ्यो वैलक्षण्यमावहन्तः कवीनामुपकारकाः सविस्तरं प्रतिपादिता उपयोगिताऽतिशयं प्रकाशयन्ति । दुष्करसमस्यापूरणोचितानां प्रका-राणां सङ्ग्रहोऽपि सम्यक्समुद्भासते । रसं विभावादिभिर्व्यज्यमान-मन्ये मन्यन्ते । केशवमिश्रस्तु 'अङ्गाङ्गिभावापन्नानां सकलविभावा-नां साक्षात्कारको रस' इत्थं मनुते । एतावानेव आपाततोऽत्र वि-

शेषः प्रतीयते, सर्वमन्यत्समानमेव ग्रन्थान्तरेण । इत्थमत्राऽल्पीयस्यपि गुणगौरवेण श्लाघनीये अलङ्कारशेखरप्रबन्धे कविना चातुर्येण सर्वे विषयास्तथा समावेशिताः, यथाऽसौ ग्रन्थः सहृदयानामुपकाराय भूयसे मनोविनोदाय च प्रभवेत् ।

ग्रन्थकारपरिचयः ।

ग्रन्थपरिचयौपयिकमेतावन्तं विषयं विलिख्य साम्प्रतं ग्रन्थकारस्य परिचयं प्रदर्शयितुं समयादिकं च निरूपयितुं प्रसङ्गतोऽत्र ग्रन्थे समापितानां ग्रन्थकाराणां च पारचयं प्रदातुमुपक्रम्यते । तत्र तावत् कारिकाकर्ता ग्रन्थकारयिता ग्रन्थकर्ता चेति त्रयाणां परिचयप्रदानं कर्तुमावश्यकमिति पूर्वं कारिकाकर्तृविषये किञ्चिदुच्यते—प्रबन्धान्तर्गतः कारिकाभागो यः किल सूत्रनाम्ना व्यवह्रियते, शौद्धोदनिनाविरचितोऽस्तीत्युपक्रमोपसंहाराभ्यां सिद्धमेव । स चायं शौद्धोदनिर्वाग्मनश्चेति द्वावेव अलङ्कारसूत्रकारत्वेन प्रसिद्धौ । ईशवीयद्वादशशताब्द्या अनन्तरं कारिका निर्मितेति सम्भाव्यते । शौद्धोदनिरिति वास्तविकं नाम ? आहोस्विद्वौद्धमतानुयायिनोऽलङ्कारसूत्राणि प्रणेतुः कस्यापि स्वेष्टदेवतानुकूलस्तादृशः सङ्केतो वेत्येतद्विषये किमपि नैव निश्चेतुं शक्यम् । नामैतत् कुत्राप्यन्यत्रालङ्कारग्रन्थेषु नोपलभ्यते ।

साम्प्रतं ग्रन्थकारयितुर्विषयमवलम्ब्य तेन सहैव ग्रन्थकर्तुरपि विषये विचार्यते—केशवमिश्रं ग्रन्थकर्तृत्वे नियोजयन् माणिक्यचन्द्रस्तु तीरभुक्ति (तिरहुत) राज्यमलङ्कृतवानिति एग्लिङ् (Eggeling) मतम् । नृपालोऽयं काश्मीराधीश्वरो नासीत् । इन्द्रप्रस्थसमीपे यवनानां विजयापूर्वमधिवसति स्म । केशवमिश्रेण प्रदर्शिता ग्रन्थकारयितुर्वंशपरम्परा 'कोटकांगडा'ऽधीशितुर्माणिक्यचन्द्रस्य वंशपरम्परया सह संवादं भजतीति प्रस्तुतो माणिक्यचन्द्रः 'कोटकांगडा'ऽधीश्वराऽभिन्न एवेत्यत्र नापेक्ष्यते प्रमाणान्तरप्रदानं किमपि । कर्णिघं (Cunningham) मतानुसारेण माणिक्यचन्द्रस्य राज्यारोहणं १५६३ मिते ईशवीये वर्षे समभूत् । अयं च दशवर्षावधि राज्यशासनमकरोत् ।

अस्य पिता धर्मचन्द्रः (घण्टस्तकानुसारेण सोमचन्द्रः) पितामहश्च

१ Kāne: Introduction to साहित्यदर्पण P. CXXIX.

२. S. K. De: Sanskrit Poetics Vol. 1, P. 261.

रामचन्द्र आसीत् । वंशश्चैतदीयः 'सुशर्मे'त्याख्यया सङ्केतितः । राम-
चन्द्रो हि— परिपन्थिपार्थिवध्वंसकर्ता चरणशरणीकृताऽनेकभूपालः
साम्राज्यश्रिया नहुषं शिथिलयन् सुहृदो गोपायन् जगदानन्दयन्
प्रतापग्निभिः शत्रुनन्तः सन्तापयन् देवद्विजवृन्दं सन्तोषयन्मनस्वी
उत्तममुद्रमेखलार्थितां सुचिरमशासद्रसुन्धराम् । कदाचित्काविल-
(काबुल)भूपालेन सह दिल्लीधराध्रीश्वरस्य भीषणे सङ्ग्रामे सम्प्रवृत्ते
तदन्तिकस्थोऽयं रामचन्द्रभूपतिर्भूयसः शत्रुवीरान् निहत्य स्वयमपि
तामेव गतिं जगाम । तस्मात् प्रतापशाली स्वर्गसुन्दरोगीयमानकी-
र्तिः परिपन्थिभूपतिप्राणापहारेण तत्सीमन्तिनीः स्वातन्त्र्यमार्गं प्रा-
प्यन् धर्मचन्द्रः समुदपद्यत । ततो वैरिभूपालराज्यलक्ष्मीसुखोपभोग-

- १ आसीत्प्रत्यर्थिपृथ्वीरमणकमलिनीवृन्दहेमन्तमासः
कीर्तिभ्राजत्सुशर्मान्वयकुमुदवनीयामिनीजीवनाथः ।
राजद्राजन्यराजौमुकुटमणिगणप्रोलसत्पादपोठः
प्रोद्यत्साम्राज्यलक्ष्मीशिथिलितनहुषो रामचन्द्रोऽवनीन्द्रः ॥
मित्राणि प्रतिपालयंस्त्रिजगतीं कीर्तिन्दुनाऽऽह्लादयन्
शत्रूणां हृदयं प्रतापदहनै रात्रिन्दिवं ज्वालयन् ।
सर्वस्वेन कृतार्थयन् द्विजगणान् देवान्मखैस्तोषय-
न्नेष प्रौढमनाश्चिराय बुभुजे सप्तार्णवां मेदिनीम् ॥
- २ सुत्रामोद्दामदिल्लीपरिवृढविलसत्काविलक्षोणिभर्त्रोः
प्रकान्ते प्रौढयुद्धे समदलयदसौ कोटिशो वैरिवीरान् ।
पश्चान्मांसास्थिमेदःकलुषितवसुधां प्रोज्झ्य तांश्चाकलय्य
द्यां यातान्वैरिवर्गान् दिवमपि सहसा जेतुकामो जगाम ॥
- ३ क्षीराम्भोधेः शशीव श्रुतिरिव वदनाद्वेधसो रामचन्द्रा-
दस्मादुद्यत्प्रतापः समजनि सुमना धर्मचन्द्रो नरेन्द्रः ।
यस्याद्यापि प्रसन्नस्मितसुभगमुखाः स्विद्यदञ्चत्कपोला
रोमाञ्चस्तम्भभव्यास्त्रिदशयुवतयो हन्त गायन्ति कीर्तीः ॥
निष्क्रान्तं सदनादुदैक्षि भगवानम्भोजिनीवल्लभ-
स्ते वाताः परिशीलिताः कमलिनीसौरभ्यमेदस्विनः ।
विश्रान्तं गिरिकाननेषु निबिडच्छायेषु भाग्योदया-
दित्थं स्मेरमुखाः स्तुवन्ति विपदं यद्वैरिवामभ्रवः ॥

भाग्यशाली सकलगुणसम्पन्नो माणिक्यचन्द्रो जनुलब्धवान् । यः किल काव्यालङ्कारशास्त्रविन्मूर्धन्यः पार्थिवसार्वभौमः सर्वेषां काव्ये बुद्धि-
नैपुण्यमुत्पादयितुं वेदान्तन्यायतत्त्वज्ञं केशवं नियुज्य अलङ्कारशेख-
राख्यं ग्रन्थममुं निर्मितवान् । ११६० मिते ख्रीस्टवत्सरे सङ्केताख्यं
'काव्यप्रकाश'टीकां रचयितुर्माणिक्यचन्द्रादयं १५६३ मिते ईशवीये
वर्षे 'कांगडा'राज्यमधिरूढो माणिक्यचन्द्रो भिन्न इति तावदुभयोः
समयनिरीक्षणतः स्फुटमेव प्रतीयते ।

प्रकृतप्रबन्धप्रणेता केशवमिश्रो हि जन्मना कतमं देशमलङ्कृतवान्
किंजातीयश्चेति यथावन्नावगन्तुं शक्यते । सम्भाव्यते परं, यदसौ
उत्तरदेशवासी मैथिलः स्यादिति । अस्य वेदान्तेषु न्याये च परमं प्रावी-
ण्यमासीदिति ग्रन्थारम्भे 'वेदान्तन्यायविद्यापरिचयचतुरं केशवं सन्नि-
युज्ये'ति लेखतः प्रतीयते । तर्कविषयोन्मिश्रकाव्यग्रन्थनिर्माणकौशल-
मेवामुष्य काव्यन्यायविद्यानैपुण्ये प्रमाणमुपलभ्यते । अपिच काव्यशा-
स्त्रीयामेतदीयां योग्यतामलङ्कारशेखर एव तावत्प्रकाशयति । स्वस्मा-
त्पूर्वभाविनामाचार्याणां मतमनेन साधु विदितमासीदित्यस्य लेखतः
सम्यगवगम्यते ।

स्वातन्त्र्येण समयस्तु नैतस्य निर्णेतुं शक्यः, आश्रयदातुः समय
एव समयमेतदीयं निर्णाययति । माणिक्यचन्द्रप्रेरणया केशवमिश्रो
निबन्धमेनं निबबन्धेति माणिक्यचन्द्रसमये केशवमिश्रस्य सत्ता निश्चि-
तैव । माणिक्यचन्द्रस्य राज्यारोहणकालस्तु १५६३ मितः ख्रीस्टाब्दः ।
अतस्तदाश्रितस्य केशवमिश्रस्यापि समयस्तत्कृतग्रन्थनिर्माणकालश्च
षोडशशताब्द्या उत्तरार्धस्तृतीयभागो वा निःसंशयं निश्चेतुं शक्यते ।

१ प्रत्यर्थिभूपतिपरिग्रहराज्यलक्ष्मी-

धम्मिल्लमाल्यसुरभीकृतपाणिपद्मः ।

तस्मादजायत समस्तगुणाभिरामो

माणिक्यचन्द्र इति राजकचक्रशक्रः ॥

२ काव्यालङ्कारपारङ्गममतिरखिलश्चाभृतां चक्रवर्ती

सर्वेषामस्तु काव्ये मतिरतिनिपुणेत्याशये सन्निवेश्य ।

वेदान्तन्यायविद्यापरिचयचतुरं केशवं सन्नियुज्य

श्रीमन्माणिक्यचन्द्रः क्षितिपतितिलको ग्रन्थमेनं विधत्ते

३ S. K. De: Sanskrit Poetics Vol, 1, P. 261.

अस्य तार्किकत्वं समीक्ष्य तर्कभाषाकृतः केशवमिश्रादयमभिन्न-
एवेति न साम्प्रतं कल्पयितुम् । १३४४-१४१९ ईशवीये वर्षे तर्कभा-
षाकर्तुः, अलङ्कारशेखरकारस्य च षोडशशताब्द्या उत्तरार्धे सत्ता पर-
स्परमुभयोर्भिन्नतां व्यक्तमेवावगमयति । एतावदेव ग्रन्थकर्तुर्निषे-
मीमांसितुं पार्यते । कस्तावदस्य पिता भ्राता सुतो गुरुः शिष्यश्चेति
किमपि न ज्ञायते ।

‘अलङ्कारसर्वस्वं काव्यरत्नं’ चेति ग्रन्थद्वयं स्वकोषकृतित्वेन नि-
रदिक्षत्केशवमिश्रः । कदाचिदिदं तत्प्रणीतसप्तग्रन्थान्तर्गतमेव स्या-
दिति कल्प्यते, न निश्चीयते परं तयोर्ग्रन्थयोरनुपलम्भात् । इत्थंच
केशवमिश्रनिर्मितेषु ग्रन्थेषु अलङ्कारसर्वस्वं काव्यरत्नं चेति द्वयो ना-
म्नैवोपलभ्यते । अलङ्कारशेखरश्चायं नयनगोचरीभवत्येव । अन्ये तु
ग्रन्था वस्तुतो नामतोऽपि नोपलब्धुं शक्यन्ते । केशवमिश्रेण किल
‘आत्मना ग्रथितानि सप्त काव्यग्रन्थरत्नानि तर्ककर्कशबुद्धिभिरेवा-
ऽऽकलयितुं शक्यन्त’ इति पर्यालोचयता कामिनीचरणशोभमानमञ्जु-
मञ्जीरशिञ्जितसुन्दराऽयं प्रबन्धः प्रणीतः ।

अत्र च श्रीपादनामधेयं बहुवारमुल्लिखितं दृश्यते । शौद्धोदनेरे-
वादरबोधकोऽयं सङ्केतः स्यात्किमु ? अन्येष्वलङ्कारग्रन्थेषु प्रायो ना-
स्य नामोपलभ्यते । राजशेखरभाजमहिममट्टमम्मटमट्टादीनां ग्रन्थेभ्यो
वाक्यान्युद्धृत्य यथाप्रसङ्गं ग्रन्थेऽस्मिन् सन्निवेशितानि व्याख्याका-
रेण । किञ्चात्र १८ पृष्ठे ‘पत्रं श्रीजयदेवपण्डितकविस्तन्मूर्ध्नि विन्यस्य-
ति’ इत्यसमर्थसमासोदाहरणपद्ये जयदेवः पण्डितकवित्वेन निरदिश्य-
त । गीतगोविन्देऽपि ‘जयदेवपण्डितकवेः’ इत्युपलभ्यते । अतो बहुधा

१ ग्रन्थाः काव्यकृतां हिताय विहिता ये सप्त पूर्वं मया
ते तर्कार्णवसंप्लवव्यसनिभिः शक्याः परं वेदितुम् ।

इत्यालोच्य हृदा मदालसवधूपादारविन्दक्वण-
न्मञ्जीरध्वनिमञ्जुलोऽयमधुना प्रस्तूयते प्रक्रमः ॥

२ तथाचेदं पद्यम् (सर्ग १२ श्लो० १०) —

यद्गान्धर्वकलासु कौशलमनुध्यानं च यद्वैष्णवं
यच्चङ्कुरारविवेकतत्त्वरचनाकाव्येषु लीलायितम् ।
तत्सर्वं जयदेवपण्डितकवेः कृष्णैकतानात्मनः

सानन्दाः परिशाध्यन्तु सुधियः श्रीगीतगोविन्दतः ॥

सम्भाव्यते, लक्ष्मणसेनराज्यसभायां विद्यमान एष एव जयदेवः स्यादिति ।

एतद्ग्रन्थान्तर्गतानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च परिचयः ।

ग्रन्थकारादिपरिचये इत्थंरूपेण प्रदत्ते, ग्रन्थेऽस्मिन् प्रमाणत्वेन सङ्गृहीतानां ग्रन्थनामतोऽप्यधिगतानां ग्रन्थकाराणां वर्णानुक्रमेण परिचयः संक्षेपतो वितीर्यते—

अलङ्कारसर्वस्वम्—एतत्प्रणेता केशवमिश्र एव, राजानकहय्यको नास्तीत्यस्मादेव ग्रन्थादवगम्यते । हय्यककृतं तु अलङ्कारसर्वस्वमन्यदेव ।

कविकल्पलताकरः—अरिसिंहतो देवेश्वरतश्च भिन्नोऽयं सम्भाव्यते । कादम्बरी—एतस्याः प्रसिद्धाया आख्यायिकायाः कर्ता बाणभट्टः । एष किल हर्षचरितपार्वतीपरिणयमुकुटताडितकादिप्रणेता हर्षवर्धनभूपतेः सभायामासीत् । हर्षवर्धनस्य राज्यकालश्च ६०६-६४८ मितोद्दपर्यन्तः । अतः षष्ठशतकोत्तरार्धे बाणस्य स्थितिरवधार्यते ।

कालिदासः—आबालप्रसिद्धस्य विख्यातकीर्तेः काव्यनाटकत्रयीकर्तुः कविकुलचूडामणेरस्य समयनिर्णयं कर्तुं प्रयतमाना भूयांसो यथाप्रमाणोपलम्भं स्वस्वकल्पनानुसारेण तं तं समयं निरदिक्षन् । वैक्रमं प्रथमं शतकं तावत्तदीयं समयं युक्तमुत्पश्यामः ।

काव्यरत्नम्—एतत्प्रणेता केशवमिश्रः पूर्वं प्रदर्शितपरिचय एव ।

कुमारसम्भवम्—कालिदासमेतत्कर्तृत्वेन प्रसिद्धं को नाम न जानाति । गोवर्धनः—सम्भाव्यते यदसौ लक्ष्मणसेनसभाश्रितस्य पूर्वोक्तस्य जयदेवस्य सहवासी स्यात् ।

दण्डी—अयं किल भारवेः प्रपौत्र आसीदिति तत्कृतावन्तिसुन्दरीकथातः प्रतीयते । तत्रैवास्य वंशपरम्परा 'पश्चिमोत्तरप्रदेशे आर्यशिखारत्ने आनन्दपुरनाम्नि पत्तने समुद्भूता कौशिकगोत्रसन्ततिः अचलपुरस्थले न्यवात्सीत् । तद्वंशजनुषः, काञ्चीपुरीपरिवृढेन सिंहविष्णुना स्वपुरमानीताञ्जारायणस्वामिनो दामोदरः (भारविः) उदपद्यत । तस्य पुत्रत्रितये मध्यमो मनोहरो वंशवर्धनकरोऽभवत् । तदात्मजन्मनां चतुर्णां मध्ये श्रीवीरदत्तः कनीयान् गौर्यादण्डिनामानं सुतमजीजनत्' इत्थं विलोक्यते । 'नासिक'प्रान्तान्निर्गतेन भारविणा कृता-

श्रयस्य दुर्विनीतभूपते राज्यशासनकालस्तावत् ६०५-६५० परिमिता-
ब्दपर्यन्तोऽस्ति । भारविश्च षष्ठशतकान्ते सप्तमशतकादावासीत् ।
७२०-७३० यावत्समये दण्डिनः स्थितिर्ज्ञायते । अतः अष्टमशतकस्य
पूर्वार्धे उत्तरार्धे वा तस्य सम्भवो युज्यते । 'षष्ठे शतके दण्डिनः सत्ते'-
ति मेक्डोनल् (Macdonell) महाशयस्य वचनं तु विचारणीयमेव ।
दण्डिनिर्मितप्रबन्धत्रितयमध्ये तृतीयमेकं द्विसन्धानकाव्यं धन-
ञ्जयकृताद्विसन्धानकाव्यतो भिन्नं शृङ्गारप्रकाशिकायां सूचितम् ।
दण्डिना कृताः काव्यादर्शदशकुमारचरितादयो ग्रन्थाः प्रसिद्धा एव ।
नैषधम्—प्रसिद्धस्य काव्योत्तमस्य नैषधस्य कर्ता खण्डखाद्यादिवि-
विधप्रबन्धनिबन्धनधुरन्धरः साहित्ये तर्के च सरस्वत्याः समानली-
लाविलासप्रसादमधिगतः श्रीहर्षो हि कान्यकुब्जाधीश्वरस्य प्रसिद्ध-
क्षत्रियकुलाङ्गारजयचन्द्रस्य पितरं गोविन्दचन्द्रभूपालमाश्रितो द्वाद-
शशतकान्ते विद्यमान आसीत् ।

भरतः—प्रसिद्धस्य नाट्यशास्त्रकर्तुरालङ्कारिकशिरोमणेः श्रीमतो भरत-
मुनेः समयनिरूपणं कर्तुमशक्यमेव ।

भारविसर्वस्वम्—न ज्ञायते, कं विषयमवलम्ब्य केन वा ग्रन्थोऽयं निर्मित इति ।
भोजराजः—धारानगर्यां राज्यासनमलङ्कुर्वाणस्य भोजस्य ९९६-१०५५
ईशवीयाब्दमितोऽस्ति समयः । अमुना हि विख्यातिमता तत्र तत्र
शास्त्रेषु ते ते ग्रन्था निरमायिषत । एतन्निर्मितः 'शृङ्गारप्रकाशो'
नामैको ग्रन्थो मद्रासराजकीयपुस्तकालये हस्तलिखितो विद्यते ।
म० म० कुप्पुस्वामिकृतवर्णनतः प्रतीयते, यदेष ग्रन्थः षट्त्रिंशत्प्रका-
शात्मकोऽलङ्कारग्रन्थेषु सर्वेभ्यो महत्तम इति । चतुर्विंशतिः प्रकाशा-
स्तत्र रसनिरूपणपराः । अस्मिन् ग्रन्थे शृङ्गारस्यैव सकलरसमूलभू-
तत्वं प्रतिपादितम् । एतत्प्रमाणोपष्टम्भेनैव 'शृङ्गारः प्रथमो रस' इति
तदितरैरपि सिद्धान्तितम् ।

महर्षिः—भरतमुनिरन्यो वा कश्चिदयं महर्षिरित्यत्र प्रमाणभावान्नि-
श्चयो न कर्तुं शक्यते ।

महिमभट्टः—व्यक्तिविवेकनिर्माताऽसौ काव्यन्यायविचक्षणः प्रायो दश-
मशतके आसीत् ।

माधवः—अस्य पितामहः 'सुप्रभदेवो' नाम वर्मलातभूपतेर्मन्त्री । वर्मला-

१ सर्वमिदमन्यदप्येतद्विषयकमवन्तिसुन्दरीकथातोऽवगन्तव्यम् ।

तस्य च कालः सप्तमशतकस्यान्तोऽष्टमशतकस्यारम्भः । अतः अष्टमशतकोत्तरार्धे माघस्य सत्ता सिध्यति । अनेन तावत् शिशुपालवधामिधं कृतं काव्यं प्रसिद्धमेव । 'माघे सन्ति त्रयो गुणा' इत्युक्तिरस्मिन् वस्तुतो घटते ।

रघुवंशम्—एतदाख्यां काव्यरूपां कालिदासस्य कृतिं विरल एव न जानीयात् ।

राजशेखरः—अस्य हि काव्यमीमांसादिकर्तुः सरस्वतीपुत्रत्वेन प्रसिद्धिगतस्य कालो दशमशतकारम्भः ।

व्यक्तिविवेकः—एतत्कर्तुर्महिममदृश्य परिचयः पूर्वं प्रदर्शित एव ।

शौद्धोदनिः—एतस्य अलङ्कारशेखराख्यग्रन्थस्य सूत्रकर्ता प्रसिद्धोऽयम् ।

श्रीपादः—किमपि नास्य विषये पुनर्वक्तुमावश्यकमस्ति । वक्तव्यं पूर्वमुक्तमेव ।

श्रीहर्षः—एतद्विषये लेखनीयं पूर्वं लिखितमेवेति न पुनर्लेखनावश्यकता ।

श्रुतबोधः—छन्दःशास्त्रीयस्य ग्रन्थस्यास्य रचयिता कालिदास इति प्रसिद्धमेव ।

आदर्शपुस्तकपरिचयः ।

अलङ्कारशेखरमिमं मुद्रापयितुं प्रवृत्तेन मया यानि यानि पुस्तकानि यतो यतः समुपलब्धानि, तत्तन्नामनिर्देशादिकमिदानीं विधीयते—पुस्तकमेकं (क) संज्ञकं शिलायन्त्रालये मुद्रितमशुद्धिबहुलं 'विद्याविलास'मुद्रणालयस्वामिनः सकाशादधिगतम् । द्वितीयं (ख) संज्ञकं निर्णयसागरे मुद्रितं शुद्धमशुद्धं च काशीस्थराजकीयसरस्वतीभवनतो लब्धम् । तृतीयं (ग) संज्ञकं प्रायः शुद्धमेव हस्तलिखितं काशीस्थराजकीयसरस्वतीभवनपुस्तकसङ्ग्रहान्तर्गतं पुस्तकं तत्पुस्तकालयाध्यक्षाणां खिस्तेश्रीनारायणशास्त्रिणां प्रसादादुपलब्धम् । पुस्तकमिदमादितः स्वल्पांशेन अन्ततश्च बह्वंशेन खण्डितमिति यावदुपलब्धात्तस्मादपि सुमहत्साहाय्यमभूत् । चतुर्थं च (घ) संज्ञकं लक्ष्मीधरपन्तधर्माधिकारिणां पुस्तकं शुद्धं सम्पूर्णं वरकलत्रैद्यनाथशास्त्रिसूचनया समासादितम् । पुस्तकं चैतत् ग्रन्थस्यार्धभागे मुद्रितेऽधिगतम् । यदि प्रथमत एवाधिगम्येत, तर्हि कियन्महानुपकारः स्यात् । अस्तु, तावतैव ग्रन्थसंशोधनं सुखेन साधु विधाय तत्रत्यपाठकल्पनया, पूर्वत्र स्थले आवश्यकान्समुचितान् पाठान् तत्पुस्तकस्थान् एकी-

कृत्य ग्रन्थान्ते संन्यवेशयम् । एतत्पुस्तकचतुष्टयोसाहाय्यमाश्रयन्नुप-
क्रान्तमिदं कार्यं कथमपि महता परिश्रमेण समपादयम् ।

उपसंहारः ।

पुस्तकस्यैतस्य मुद्रापणाय संशोधनकर्मणि प्रवृत्ते पुस्तकाना-
मशुद्धीस्तत्तत्पाठभेदांश्च विलोक्य यथोचितं निर्णयं कर्तुमपारयत्ययो-
ग्येऽपि मयि सहजकरुणापूर्णया दृशा सन्दिग्धेषु स्थलेषु निर्णयोचित-
विचारसूचनानुग्रहेण पूज्यतमाः श्रीमन्तः सुगृहीतनामधेयाः श्रीद्गुरु-
चरणा वात्सल्यभावातिशयं प्राकाशयन्निति तेन महतीं सहायता-
माधगतवतो यदभून्मे महत्कार्यम्, तत्र विषये किमपि लेखितुं लेख-
नीयं न क्षमते । अवसरेऽवसरे स्वकीयसम्प्रतिविचारसाहायकं वितीयं
सुमहदुपकुर्वतां निर्व्याजस्नेहशालिनां सुहृद्भरश्रीहोशिङ्गजगन्नाथ
शास्त्रिणामुपकाराणामानृत्यमर्जयितुमपारयन् धन्यवादप्रदानपूर्व-
कमुपकारस्मरणमेव तावत्कर्तुं सन्नद्धो भवामि । एतत्प्रस्तावनालेख-
नौपयिकीं सामग्रीं पुरस्कृत्य मयि स्वाभाविकं स्नेहभावं प्रदर्शितवतां
यथासमयं समुचितविचारसाहाय्यं च विश्राणयतां श्रीबटुकनाथ-
शर्म एम्० ए० महोदयानामुपकारपरम्परा धन्यवादसहस्रेणापि न
समीकर्तुं शक्येति तदुपकृतयो हृदये सङ्गृहीताः ।

पुस्तकप्रदानेन समुचितपरामर्शप्रदर्शनेन च खिस्तेश्रीनारायणशा-
स्त्रिभिर्मयि निस्तुलां स्नेहद्वष्टिं वितरद्भिरत्र विषये सुमहत्साहाय्यमा-
चरितमिति तेषामुपकारान् स्मारं स्मारं सहर्षमाचरामि समुचितमे-
वाभिनन्दनम् । श्रीमद्भिः धर्माधिकारिभिः वरकलशास्त्रिभिश्च पुस्त-
कप्रदानसूचनाभ्यां सुबहूपकृतमिति तयोरुभयोर्निरूपधिप्रेमभावं प्र-
काशितवतोरुपकाराः कथमिव न संस्मरणगोचरतां ब्रजेयुः ।

अन्ते च दुर्लभानामुपयुक्तानामप्रकाशितानां च ग्रन्थानां प्रकाश-
नेन सर्वदा सुरसरस्वतीसेवां विधाय संस्कृतवाङ्मयप्रचारं चिकी-
र्षतां मुद्रणालयस्वामिनां श्रेष्ठिवरश्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदयानामु-
द्योगमिमं सुबहु प्रशस्य, इत्थमत्र सङ्गृहीतेष्वपि समुचितेषु पाठेषु
सावधानं कृतेऽपि संशोधने दृष्टिदोषेण ग्रन्थेऽस्मिन्संभाविता अशुद्धीः
शुद्धिपत्रात्संशोध्य विद्वांसोऽलङ्कारशेखरमालोकयिष्यन्तीति दृढं
विश्वस्य, सर्वान्तर्यामिणः श्रीपरमेश्वरस्य कृपयानिविघ्नं कार्यमिदं
पूरयन् लेखादतो विरमामीत्यलं पल्लवितेन ।

काशी

अनन्तरामशास्त्री वेतालः ।

अलङ्कारशेखरे प्रमाणत्वेनोपन्यस्ताना

ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च

वर्णक्रमेण

सूचीपत्रम् ।

अलङ्कारसर्वस्वम्	१०, ३९	महर्षिः	५३
कविकल्पलताकारः	५१	महिमभट्टः	८९
कादम्बरी	९१	माघः	२९, ४५, ४९
कालिदासः	८८	रघुवंशम्	५५
काव्यरत्नम्	१३, ७९	राजशेखरः	३४, ७३
कुमारसम्भवम्	८८	व्यक्तिविवेकः	८९
गोवर्धनः	१८, ३१, ३९, ४५, ५२	शौद्धोदनिः	२, ९२
दण्डी	६, १४, २५, ३४, ५८	श्रीपादः	४, ५, ७, २१, २४, २८, ३४, ५१, ७१, ७२, ९०
नैषधम्	४९	श्रीहर्षः	४४
भरतः	२८	श्रुतबोधः	५५
भार्गवसर्वस्वम्	२५		
भोजराजः	८		

इति ।

अलङ्कारशेखरस्य विषयानुक्रमणिका ।

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
प्रथमं रत्नम् .	१—१३
प्रथममरीचिः	१—६
शिष्टाचारानुगतं नमस्कारात्मकमादौ मङ्गलपद्यद्वयम्	१
ग्रन्थनिर्माणकारणप्रस्तावः	"
ग्रन्थकारयितुर्वैश्वर्णनम्	१—२
सज्जनस्तुतिः, दुर्जननिन्दा च	२
काव्यस्वरूपनिरूपणम्	"
कारिकाकर्तुः काव्यप्रकाशकारादीनां च मतेन काव्यलक्षणं निरूप्य पदावल्यां काव्यत्वं प्रतिपादयतां केषांचिन्मतं खण्डयित्वा विशिष्टस्य तस्य कीर्त्यादिफलसाधनत्वप्रतिपादनम्	३
गुणादिविशिष्टस्य कीर्तिप्रीतिप्रयोजकत्वं प्रतिपाद्य शब्दार्थद्वयनिपुणस्य सकृदेः सत्काव्यस्य च प्रशंसापूर्वकं प्रवृत्त्यौपयिकलाभपूजादिकाव्यफलनिरूपणम्	४
प्रतिभादीनां काव्यकारणत्वं श्रीमन्मटभट्टश्रीपादयोरभिमतं निरूप्य मनःप्रसादादीनां कोशादिपरिज्ञानस्य च काव्येऽवस्थापेक्षणीयत्ववर्णनम्	४—५
संस्कृतप्राकृतपैशाचीमागधीभेदेन संक्षेपतो भारत्याश्चतुर्विधत्वं देवकिन्नरपिशाचहीनजातीयानां क्रमेण संस्कृतादिभाषाभाषित्वं च प्रतिपाद्य संस्कृतस्य सर्वापेक्षया मूर्धन्यत्वनिरूपणम्	५
गद्यपद्यमिश्रात्मना संस्कृतस्य सलक्षणं त्रैविध्यं निगद्य समवैषम्यभेदेन तदानन्त्यप्रतिपादनम्	६
दण्डिमतेन वाङ्मयस्य संस्कृतप्राकृताऽपभ्रंशमिश्ररूपेण सलक्षणोपन्यासं चातुर्विध्यं प्रदर्श्य यथाप्रसङ्गं तत्प्रयोगोपपादनम्	"

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
द्वितीयमरीचिः	६—१०
‘रीत्युक्तिमुद्रावृत्तीनां जीवितत्वं, दोषाणां त्याज्यत्वं, गुणानां श्लाघ्यत्वम्, अलङ्काराणां शोभार्थत्वं, रसस्यात्मत्वं, रसदोषाभावानुकूलवर्णादीनां च मनस्त्वमिति शरीरतुल्यस्य काव्यस्य रूपान्तरवर्णनम्	६
सलक्षणोदाहरणोपन्यासं गौडीवैदर्भीमागधीरूपेण रीते- स्त्रैविध्यं गौडीयादिभिः स्वभावतस्तत्सेव्यत्वं च प्रदर्श्य तस्या बहुविधत्वोक्तिः	७
वैदर्भीमागधीगौडीनां भोजराजमतेन यथासंख्यमुत्तमम- ध्यमाधमत्ववर्णनम्	८
उदाहरणमुखेन लोकच्छेकार्भकोन्मत्तभेदादुक्तेश्चतुर्विध- त्वोपपादनम्	९—११
‘एतत्प्रयोजनादिकमलङ्कारसर्वस्वे निरूपित’मिति ग्रन्थ- कर्तुः प्रतिज्ञा	१०
तृतीयमरीचिः	१०—१३
शक्तिलक्षणाव्यञ्जनारूपेण पदवृत्तेस्त्रैविध्यम्	१०
शक्तेर्लक्षणमुक्त्वा कोशव्याकरणादीनां तद्विधौपयिक- त्वकथनम्	”
लक्षणाया लक्षणं निरूप्य तात्पर्यानुपपत्तेर्मुख्यार्थानुपप- त्तेर्वा तद्वीजत्वं प्रदर्श्य तदुदाहरणम्	”
तृतीयस्या वृत्तेर्व्यञ्जनाया उदाहरणम्	”
प्रकरणादिसहकारिभेदात् पदानां तत्तद्विचित्रार्थोपस्था- पकत्वम्	११
तत्तदुदाहरणोपन्यासपूर्वं पदानामेकदेशाद्यचरमादिबोध- कारूपेण विचित्रस्वभावत्वप्रतिपादनम्	”
व्यञ्जनायाः शक्यलक्ष्यव्यङ्ग्यात्मकत्रिविधार्थवृत्तित्व- प्रदर्शनम्	१२
शक्यार्थस्य व्यञ्जकताया उदाहरणम्	”
लक्ष्यार्थस्य	”
व्यङ्ग्यार्थस्य	”

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

उत्तमादिलक्षणनिरूपणपुरःसरं त्रिविधस्याप्युत्तममध्य-
माधमात्मकस्य काव्यस्योदाहरणानि
उदाहरणप्रदर्शनमुखेन तत्र प्रतिपाद्यस्यार्थस्य व्यञ्जनाम-
न्तरेण प्रकारान्तरेणाऽप्रतीतेस्तदर्थं व्यञ्जनावृत्तेरावश्य-
कत्वसमर्थनम्

१२—१३

१३

द्वितीयं रत्नम् .

१३—२०

प्रथममरीचिः

१३—१५

दोषाणां हेयत्वौचित्यं प्रदर्श्य तत्र दण्डिनो वचनं प्रमाण-
तयोपन्यस्य दोषसामान्यलक्षणकथनमुखेन वक्ष्यमाणप-
ददोषाणामष्टविधत्वोक्तिः

१४

कष्टस्य सलक्षणमुदाहरणम्

”

अप्रयुक्तस्य

”

”

सन्दिग्धस्य

”

”

व्यर्थस्य

”

१५

अश्लीलस्य लक्षणोदाहरणे प्रदर्श्य अमङ्गलव्रीडाजुगुप्सा-

भेदैस्तस्य त्रैविध्यकथनम्

”

अप्रतीतस्य सलक्षणमुदाहरणम्

”

असाधुलक्षणं सोदाहरणम्

”

अवाचक

” ”

”

ग्रास्यस्य अवाचकाश्लीलाऽन्यतरान्तर्भावः

”

द्वितीयमरीचिः

१६—१८

वक्ष्यमाणवाक्यदोषाणां द्वादशविधत्वम्

१६

न्यूनं सलक्षणोदाहरणम्

”

भेदप्रदर्शनपूर्वकं विसन्धिलक्षणं सोदाहरणम्

”

व्याकीर्णं सलक्षणोदाहरणम्

१७

समाप्तपुनरात्तं

”

”

भग्नक्रमं

”

”

भग्नयति

”

”

भग्नच्छन्दः

”

”

वाक्यगर्भं

”

१७—१८

विषयाः पृष्ठाङ्काः

अरीतिमत् ॥ १८

अविमृष्टविधेयांशं ॥

समुदायार्थवर्जितं ॥

विरुद्धमतिकृत् ॥

गोवर्धनमतेन असमर्थसमासस्यापि दोषान्तरत्वमुक्तवा

तदुदाहरणम् ॥

तृतीयमरीचिः १९—२०

अर्थदोषाणां वक्ष्यमाणानामष्टविधत्वम् १९

विरसस्य लक्षणमुदाहरणं च ॥

ग्राम्यस्य ॥ ॥

व्याहतस्य ॥ ॥

खिन्नस्य (अपुष्टस्य) ॥

हीनोपमस्य ॥ ॥

अधिकोपमस्य ॥ ॥

असदृशोपमस्य ॥ ॥

‘देशादिविरोधि’लक्षणमुदाहरणे सङ्गम्य तत्तच्छास्त्रादि-
भेदेन तदानन्त्यप्रतिपादनम् २०

लोककविप्रसिद्धोर्विरोधे कविप्रसिद्धेर्बलीयस्त्वनिर्दर्शनम् ॥

शङ्कासमाधिभ्यां दोषाणां दोषत्वं संसाध्य दोषलक्ष-

णनिष्कर्षोक्तिः ॥

‘विदुषामनुद्वेगकारि काव्यं कर्तव्य’मिति सम्प्रदायानुरा-
धेन व्याख्यां कुर्वतो ग्रन्थकर्तुर्वचनम् ॥

तृतीयं रत्नम् . २१-२८

प्रथममरीचिः २१—२२

अलङ्कारैरलङ्कितेऽपि काव्ये गुणस्य अत्यन्तावश्यकत्व-

समर्थनम् २१

श्रीपादमतेन शब्दार्थयोः काव्यशरीरत्वं रसस्य च का-

व्यात्मरूपत्वं निरूप्य गुणदोषालङ्काराणां क्रमेण शौर्यका-

णत्वकुण्डलादिसादृश्यकथनम् ॥

शब्दार्थनिष्ठत्वेन गुणस्य सामान्यतो द्वैविध्यं वैशेषिकगु-

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

णस्वरूपं च दर्शयित्वा शब्दगुणानां पञ्चविधत्वोक्तिपुर-

स्कारेण तत्रैवेतरसमावेशकथनम्

२१

संक्षिप्तत्वस्य सलक्षणमुदाहरणम्

११

उदात्तत्वस्य

”

२१—२२

प्रसादस्य

”

२२

उक्तेः

”

११

समाधेः

”

११

द्वितीयमरीचिः

२२—२३

वक्ष्यमाणान् चतुरोऽर्थगुणान् निरुच्य परेषामत्रैवान्त-

र्भावसूचनम्

२२

भावकत्वं सलक्षणोदाहरणम्

२३

सुशब्दत्वं

”

११

पर्यायोक्तेः

”

११

सुधर्मितायाः

”

११

तृतीयमरीचिः

२४—२८

स्वमतेन परमतेन च वैशेषिकगुणलक्षणं निर्दिश्य 'रस-

प्रतिबन्धाभावे दोषाभावत्वमुचितमेवे'ति श्रीपादमतं

प्रतिपाद्य पदेषु यथासम्भवं दोषाभावत्वकथनम्

२४

कष्टस्य अनुप्रासेषु

अदोषत्वं

सोदाहरणम्

११

अप्रयुक्तस्य श्लेषादौ

”

११

११

सन्दिग्धस्य व्याजस्तुतौ

”

११

२४—२५

व्यर्थस्य यमकादौ

”

११

२४

अश्लालस्य भगवत्यादौ

”

११

११

अप्रतीतस्य तद्वेदितरि

”

११

११

असाधुत्वस्य अनुकृतौ

”

११

२५—२६

अवाचकस्य लक्षणादौ

”

११

२६

न्यूनस्य प्रतीतेरबाधात्

”

११

११

विस्तन्धेः पादभेदे

”

११

११

व्याकीर्णस्य सापेक्षे

”

११

२७

समाप्तपुनरास्तस्य वाक्यभेदे

”

११

११

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
यतिभङ्गस्य समस्ते पदे अदोषत्वं सोदाहरणम्	२७
निरर्थकस्य बालादौ	”
विरुद्धस्य तथात्वाभिप्रायेण प्रयोगे	”
विरसस्य अप्रधाने	”
ग्राह्यस्य द्यर्थस्य नर्मविषये	”
रसहानिकरत्वाभावादेतेषामदोषत्वं प्रतिष्ठाप्य सर्वसा- मान्याऽदोषत्वकथनम्	”
श्रीपादमतेन पुनरुक्तस्य तदर्थान्तिशयादिषु दोषाभावत्वम्	”
चतुर्थं रत्नम् .	२९-३९
प्रथममरीचिः	२९-३१
अलङ्कारस्य शोभार्थत्वे युक्तिं दर्शयित्वा ‘वभत्कारविशेष- कारित्वं’ ‘परस्परया रसोपकारित्वं’ चेति स्वकीयपरकी- याऽलङ्कारसामान्यलक्षणे निर्दिश्य शब्दालङ्काराणामष्टवि- धत्वेन विभजनम्	२९
खङ्गचक्रादिभेदादनन्तस्य चित्रस्य लक्षणम्	”
वक्रोक्तेः लक्षणोदाहरणे	”
अनुप्रासस्य ” प्रदर्श्य द्वैविध्यकथनम्	३०
गूढस्य ” ” क्रियाकारकादिभेदादनेकविध- त्वप्रतिपादनम्	”
श्लेषस्य ” ” विभक्तिपदवर्णादिभेदादष्टवि- धत्वोक्तिः	”
प्रहेलिकायाः ” ” च्युताक्षरादिभेदैः षड्विध- त्वनिरूपणम्	३०-३१
प्रश्नोत्तरस्य बहिरन्तर्भेदेन द्वैविध्यं कथयित्वा तदुदाहरणे	३१
यमकस्य लक्षणमुदाहरणं च प्रदर्श्य संक्षेपतः सप्ताशीति- प्रकारत्वप्रतिपादनम्	”
गोवर्धनमतेन यमकस्य चित्रात्मकत्वम्	”
द्वितीयमरीचिः	३२-३४
अर्थालङ्काराणां चतुर्दशविधत्वम्	३२
उपमायास्तत्प्रसङ्गादुपमानोपमेययोश्च लक्षणान्युक्त्वा	

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
तस्या दशधात्वकथनम्	३२
द्विविधाया वाक्यार्थोपमायाः सलक्षणमुदाहरणम्	"
आतशयोपमायाः	"
श्लेषोपमायाः	"
निन्दोपमायाः	३२—३३
भूतोपमायाः	३३
विपर्ययोपमायाः	"
संशयोपमायाः	"
नियमोपमायाः	"
स्वोपमायाः	"
विक्रियोपमायाः	"
श्रीपादसम्मतायाः समभिव्याहारोपमायां उदाहरणम्	३४
सर्वत्रोपमासु साम्यस्य न्यूनाधिकत्वयोः सत्त्वेऽपि काव्य- महिम्ना तत्र साम्यप्रतीतेर्निर्बाधत्वम्	
‘समानाधिकन्यूनसजातीयविरोधिसकुल्यसोदरकल्पा- दीनां सर्वेषां साम्यवाचकत्व’मिति राजशेखरमत- प्रदर्शनम्	"
‘अलङ्कारमूर्धन्यायिता काव्यसम्पत्सर्वस्वरूपा उपमा कविकुलस्य जनन्येवे’ति ग्रन्थकारमतोद्घाटनम्	"
तृतीयमरीचिः	३४—३६
भेदप्रत्ययतिरोधानपूर्वकाऽभेदप्रत्ययरूपे स्वाभिमत- रूपकलक्षणे दण्डिवचनं प्रमाणत्वेनोपकल्प्य रूपकस्य संक्षेपतः पञ्चविधत्वनिर्देशः	३४—३५
विरुद्धस्य	लक्षणमुदाहरणं च ३५
समस्तस्य	उदाहरणम् "
व्यस्तस्य	" "
रूपकरूपकस्य	" "
श्लिष्टरूपकस्य सोदाहरणस्य समस्तासमस्तादिभेदाद- संख्यत्वं निरूप्य तत्र लक्षणाया अन्तर्भावकथनपूर्वकं	

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

द्वैविध्यप्रतिपादनमुखेन तदुदाहरणोपन्यसनम्

३५—३६

चतुर्थमरीचिः

३६--३९

लक्षणोदाहरणोपन्यासपुरःसरमुत्प्रेक्षायाः सर्वालङ्कार-
सर्वस्वभूतायाश्चेतोहरत्वं व्याहृत्य उत्प्रेक्षाव्यञ्जकानां
पदानां परिगणनम्

३६

समासोक्तेः लक्षणोदाहरणे

”

अपह्नुतेः

”

”

समाहितस्य

”

३७

स्वभावस्य

”

”

द्विविधस्य विरोधस्य

”

”

सारस्य

”

”

दीपकस्य लक्षणलक्षितस्य भिन्नाऽभिन्नत्वरूपेण भेद-
द्वयं तदुदाहरणं च निर्दिश्य मालादीपकादिभेदेन तस्या-
ऽगणनीयत्ववर्णनम्

”

मालादीपकस्य द्विविधस्य लक्षणोदाहरणे

३८

सहोक्तेर्द्विविधत्वमुक्त्वा तल्लक्षणोदाहरणोपन्यासः

”

अन्यदेशत्वस्य लक्षणमुदाहरणं च

”

विशेषोक्तेः

”

”

३८—३९

विभावनायाः

”

”

३९

अन्यदेशत्वविशेषोक्तिविभावनानामेकतरस्वीकारेण त-
दितरान्यथासिद्धिरिति तेषां तेषां मतान्युपन्यस्य
व्यतिरेकालङ्कारस्यातिरिक्तत्वमेकेषां मतेन सोदाहरणं
निर्दिश्य आक्षेपलक्षणनिरूपणपूर्वकं तत्पार्थक्यस्योदा-
हरणेन स्पष्टीकरणम्

”

‘बालानां सुखबोधार्थं’ प्रदर्शितानां संक्षेपतोऽलङ्काराणां
परस्परं भेदस्तदितरेषामभावश्च सप्रपञ्चमलङ्कारस-
र्वस्वे दर्शित’ इति ग्रन्थकारस्योक्तिः ।

”

पञ्चमं रत्नम् .

४०—५८

प्रथममरीचिः

४०—५२

उपमायाः सादृश्यात्मकत्वमुक्त्वा तत्प्रतियोग्यनुयोगि-

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

नोर्निरूपणम्

४०

चन्द्रकलादिभिर्योषिद्वर्णनीयेत्युदाहरणाभ्यां स्फुटीकृत्य
तस्या अत्यन्तानन्दसन्दोहदायिनीत्वरूपेण वर्णनीयत्व-
मुक्त्वा तदुदाहरणप्रदर्शनम्

४०—४१

योषितः शरीरोपमानानां सोदाहरणं निरूपणम्

४१

” केशोपमानानां

”

”

४१—४२

” ललाटोपमानयोः

”

”

४२

” भ्रूपमानानां

”

”

”

” कपोलोपमानानां

”

”

”

” मुखोपमानानां

”

”

”

” नासिकोपमानानां

”

”

४३—४४

” कण्ठोपमानानां

”

”

४४

” नेत्रोपमानानां

”

”

४४—४५

” अधरोष्ठोपमानानां

”

”

४५

” दन्तोपमानानां

”

”

४५—४६

” वाणीतन्माधुर्योपमानानां,,

”

”

४६

” बाहूपमानानां

”

”

”

” करोपमानानां

”

”

४६—४७

” नखोपमानानां

”

”

४७

” स्तनोपमानानां

”

”

४७—४८

” रोमाव्युपमानानां

”

”

४८

” नाभ्युपमानानां

”

”

”

” वल्युपमानानां

”

”

”

” पृष्ठोपमानानां

”

”

४८—४९

” मध्योपमानानां

”

”

४९

” जघनोपमानस्य

”

”

”

” नितम्बोपमानानां

”

”

”

” ऊरूपमानानां

”

”

”

” चरणोपमानानां

”

”

५०

” अङ्गुष्ठनखोपमानस्य

”

”

”

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
योषितः गमनोपमानस्य सोदाहरणं निरूपणम्	५०
“ कटाक्षोपमानानां “ “ “	“
“ हासोपमानानां “ “ “	५०—५१
“ दर्शनोपमानस्य “ “ “	५१
“ श्वासवर्णनप्रकारस्य “ “ “	“
“ नूपुरध्वनिवर्णनप्रकारस्य “ “ “	“
श्रीपादानुसारिकविकल्पलताकारमतेन नारीणां वेणीधस्मि- ल्लसीमन्तभ्रूदन्तदृष्टिजिह्वानासिकाबाहुद्वयाङ्गुलिनखनाभि- त्रिवलीनां तानि तान्युपमानानि सङ्गृह्य पुरुषाणां स्कन्धभुज- गमनसादृश्यवर्णनम्	“
गोवर्धनमतानुसारेण सौन्दर्यादीन् शरीरगुणान् वर्णयि- त्वा केशकपोलकण्ठनेत्राधरदन्तवाणीभुजकरस्तनरोमालि जङ्घानिश्वासानां वर्णनप्रकारप्रदर्शनम्	५२
मृदुवर्त्मना संक्षेपतः सर्वाविरोधेन निरूपितस्य योषिद्वर्णन- प्रकारस्योपसंहारः	“
द्वितीयमरीचिः	५३—५५
अतिपुष्ट्वोच्चत्वाविशालबाहुत्वरूपेण पुरुषा वर्णनीयाः	५३
पुरुषाणां सोदाहरणं बाहुपमानप्रदर्शनम्	“
“ “ वक्षोवर्णनप्रकारः	“
“ “ भुज “	“
“ “ मध्य “	५३—५४
“ “ चरण “	५४
“ हृदि नारीस्तनयोरिव ऽतिस्वच्छत्वमभिधाय तदुदाहरणम्	“
नारीवत्सर्वं कान्तिप्रयोजकं पुरुषेष्वपि वर्णनीयमित्युक्ता- तदुदाहरणानि	५४—५५
पूर्वोक्तवर्णनप्रकारस्योपलक्षणरूपत्वं निगद्य प्रकारान्तरेण सोदाहरणं तद्वर्णनम्	५५
प्रतापकीर्त्योः अग्न्यादिचन्द्राद्यात्मना वर्णनीयत्वं निर्दि- श्य करचरणभुजवर्णनविषयनिरूपणपूर्वकं सोदाहरणोप-	

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

न्यासं गमनसादृश्यप्रतियोगिप्रतिपादनम् ५५
व्याघ्रपुङ्गवादीनामुत्तरपदस्थानां प्रशस्तार्थवाचकत्वं
निगद्य शिष्टप्रयोगानुसारेण सामुद्रिकाद्यविरोधेन सर्व-
मुभयोर्वर्णनीयमिति सूचनम् ॥

तृतीयमरीचिः

५६—५८

इवाद्यैः सादृश्यप्रतिपत्तिः

५६

प्रतिमानाद्यैः ॥

॥

समानाद्यैर्निभादिभिः ॥

॥

बन्धुचौरशत्रुवंशाद्यैः ॥

५६—५७

भृतकाद्यैः ॥

५७

भृत्याद्यैः ॥

॥

न्यक्कारार्थक्रियापदैः सादृश्यवर्णनप्रकारोपदर्शनम् ॥

॥

सन्देहतत्तद्वाक्यादिभिः ॥

५७—५८,

प्रतिच्छन्दसरूपादीनां सादृश्यप्रतिपादकानां शब्दानां

दण्डिमतमवलम्ब्य सङ्ग्रहः

५८

‘लोकविलक्षणा कवीनां घटना जगत् कर्तुमकर्तुमन्यथा

कर्तुं समर्थे’ति ग्रन्थकर्तुः प्रतिज्ञा

॥

षष्ठं रत्नम् .

५९—६८

प्रथममरीचिः

५९—६१

कविसम्प्रदायस्य सर्वाभ्यर्हितत्वप्रदर्शनपूर्वकमसतोऽपि
निबन्धनेन सतोऽप्यनिबन्धनेन नियमस्य पुस्कारेण च

तस्य त्रैविध्यनिरूपणम्

५९

कविसम्प्रदायोक्तभेदत्रयस्य वर्णनप्रकाराः

॥

कविसम्प्रदायसिद्धानां वर्णनीयानामनेकेषां विषयाणां

सप्रपञ्चं प्रकारान्तरैरपि प्रतिपादनम्

६०—६१

द्वितीयमरीचिः

६१—६७

राजादीनां वर्णनीयानां सङ्ग्रहः

६१

राज्ञि कीर्तिप्रतापादीनां वर्णनीयत्वकथनम्

६१—६२

देव्यां सौभाग्यलावण्यादीनां

६२

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

देशे बहुखनिद्रव्यादीनां वर्णनीयत्वकथनम्	६२
ग्रामे धान्यलतावृक्षादीनां	"
नगरे अट्टपरिखावप्रादीनां	"
सरिति समुद्रगामित्वतरङ्गादीनां	"
सरसि अम्बुलहरीजलगजादीनां	"
समुद्रे द्वीपाद्रिखन्दादीनां	"
वने सर्पवराहगजयूथादीनां	"
उद्याने सरणिसर्वफलपुष्पादीनां	६२—६३
पर्वते मेघौषध्यादीनां	६३
प्रयाणे भेरिनिस्वानभूकम्पादीनां	"
युद्धे कवचबलवीरादीनां	"
अश्वे वेगितौन्नत्यादीनां	"
गजे सहस्रयोधितोच्चतादीनां	"
सूर्ये अरुणतादीनां	"
चन्द्रे कुलटाचक्रवाकादिपीडादीनां	"
वसन्ते दोलाकोकिलमलयानिलादीनां	६४
ग्रीष्मे पाटलमल्लीसन्तापादीनां	"
वर्षासु मेघमयूरगर्वादीनां	"
शरदि चन्द्रसूर्यपटुतादीनां	"
हेमन्ते दिवसलघुतादीनां	"
शिशिरे कुन्दसमृद्धिकमलम्लानतादीनां	"
विवाहे स्नानशुद्धाङ्गभूषादीनां	"
स्वयंवरे शचीरक्षादीनां	"
मद्यपाने वचनवैकल्यगतिस्खलनादीनां	"
पुष्पावचये पुष्पावचयपुष्पार्पणादीनां	"
जलक्रीडायां सरोवरक्षोभादीनां	६४—६५
सम्भोगे सात्त्विकभावसत्कारादीनां	६५
वियोगे तापनिश्वासचिन्तादीनां	"
मृगयायां संचारवागुरादीनां	"
आश्रमे अतिथिपूजासृगविश्वासादीनां	"

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

प्रभाते पद्मकोशविकासस्य वर्णनीयत्वकथनम्	६५
मध्याह्ने सन्तापस्य	”
सायं सूर्यारुण्यचक्रपद्मादिविप्लवयोर्वर्णनीयत्वमुक्त्वा	”
ऋतुसन्धेर्वयःसन्धेश्च तथात्वकथनम्	”
अन्धकारे अतिकाठिन्यादीनां वर्णनीयत्वकथनम्	”
वृक्षे शाखाबाहुल्यादीनां	”
अभिसरणे निर्भयत्वभूषणराहित्यादीनां	”

तृतीयमरीचिः

६५—६७

कविसम्प्रदायसिद्धवक्ष्यमाणनियमान्तरपरिगणनम्	६५—६६
चन्द्रैरावतादीनां श्वेतत्वेन वर्णनीयत्वाभिधानम्	६६
कृष्णचन्द्रकलङ्कादीनां नीलत्वेन	”
क्षात्रधर्मत्रैतारौद्रसादीनां शोणत्वेन	”
दीपादीनां पीतत्वेन	”
रजोलूतादीनां धूसरत्वेन	”
सूर्यतुरगादीनां हरितत्वेन वर्णनमुपदिश्य 'द्विरूपताया-	
मप्रसिद्धौ च नियमोऽयमुक्तः, अन्यत्र च स्वरूपेण	
वर्णनं कार्य'मिति रहस्यप्रकाशनम्	”

चतुर्थमरीचिः

६७—६८

‘एकद्वयादितः सहस्रं यावत् यानि वस्तूनि यत्संख्या-	
कानि, तानि कविप्रयोगानुसारेण तथा विज्ञाय वर्णनी-	
यानीति नियमान्तरसङ्ग्रहः	६७
पैरावतपक्षकालवेदपाण्डववज्रकोणपातालयोगाङ्गह-	
स्ताङ्गुलिमहादेवसूर्यताम्बूलगुणविद्यातिथिचन्द्रकला-	
दीनां यथाक्रममेकत्वादिषोडशत्वेन, द्वीपविद्यादीनाम्	
ष्टादशत्वेन, रावणभुजनेत्रादेर्विशतित्वेन, धार्तराष्ट्रा-	
दीनां शतत्वेन, जान्हवीमुखादीनां च सहस्रत्वेन वर्ण-	
नौचित्यसूचनम्	६७—६८

स्फुटत्वादमीषामुदाहरणप्रदर्शनस्यानुपयोगित्वप्रति-	
पादनम्	६८

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

सप्तमं रत्नम् .

६९-७४

प्रथममरीचिः

६९--७०

प्रकारोपदेशगर्भ कविप्रकर्षबीजकथनम्

६९

गतागतसमत्वस्योदाहरणम्

,,

पुंलिङ्गे संस्कृतप्राकृतैकताया उदाहरणम्

,,

स्त्रीलिङ्गे

,,

,,

,,

नपुंसकलिङ्गे

,,

,,

७०

आख्याते

,,

,,

,,

ऐकार्थ्ये बहुवचनैकवचनयोः साम्यस्य

,,

धर्मिधर्माभिधायिनां शब्दानां परिगणनम्

,,

विशेषसामान्यवाचकभावाभाववाचकशब्दानां सङ्ग्रहः

,,

द्वितीयमरीचिः

७१-७४

'तुष्करसमस्यापूरणादिकं शक्तैः कविभिः कर्तुं शक्य'-

मिति तत्प्रकारप्रदर्शनम्

७१

समस्यापूरणप्रकारान्तर्गतस्य प्रश्नोत्तरस्य उदाहरणम्

,,

,,

पदभङ्गस्य

,,

,,

,,

पूर्वस्मिन्नाद्ययोजनस्य

,,

,,

अवान्तरप्रकारं प्रकारान्तरं श्रीपादसंमतं च प्रकारं

प्रदर्श्य तद्विशेषप्रदर्शनम्

७२

कासांचन समस्यानां नानाभुवनसम्बन्धित्वेन तत्प्रकारा-

नुपदश्य श्रीकृष्णोदरे सर्वसंसर्गस्य सार्वकालिकत्वमुक्ता

अगस्त्यसमुद्रपानादिपौराणिककथाभिः शिवादिदेवसं-

चारैः सादृश्यैश्च सर्ववर्णनसम्भवप्रतिपादनम्

७२-७३

श्रीपादस्य वृद्धानां च संमतं समस्यापूरणप्रकारं निर्दि-

श्य तार्किकोक्तविशेषानिरूपणम्

७३-७४

अपरिकलितकाव्यमार्गमीश्वरं वशीकर्तुमिच्छता कविना

समाश्रयणीयं प्रकारं निरूप्य 'शिशूनां कृते दिग्दर्शनमि-

दम्, समर्थानां तु कियानत्रार्थे परिश्रम' इति ग्रन्थकारो-

क्तस्तत्प्रकारोपसंहारः

७४

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

अष्टमं रत्नम् .

७५—९३

प्रथममरीचिः

७५—८५

रसस्य काव्यात्मरूपत्वेन, तं विना काव्यस्य अनास्वाद्यत्वं

निगद्य रसलक्षणकथनम्

७५

‘कारणकार्यसहकारिभिरभिव्यक्तः स्थायिभावो रस’ इति

केषाञ्चिन्मतेन रसस्वरूपं निरूप्य कार्यरूपाणामष्टविधसा-

त्त्विकभावानां निर्देशः

”

शृङ्गारादिभेदेन रसस्य नवविधत्वप्रतिपादनपुरःसरं स-

म्भोगविप्रलम्भात्मना शृङ्गारद्वैविध्यकथनम्

७५—७६

सम्भोगस्य लक्षणं निर्दिश्य नायिकाश्रयत्वेन नायकाश्रय

त्वेन च तद्भेदद्वयप्रदर्शनम्

७६

नायिकाश्रयसम्भोगस्योदाहरणम्

”

अनूढास्वकीयापरकीयापणाङ्गनेति चतुर्णां नायिकाभेदानां

लक्षणानि

”

चतसृणामपि नायिकानां खण्डितोत्कण्ठिताप्रोष्यत्पातिका-

ऽभिसारिकाकलहान्तरितावासकसज्जाविप्रलब्धास्वाधीन-

भर्तृकेति रूपेण पुनर्भेदाष्टकनिरूपणम्

”

नायकाश्रयसम्भोगस्योदाहरणम्

७७

नायकस्य लक्षणं बहुप्रकारस्यापि तस्य अनुकूलदक्षिण-

शठधृष्टात्मना संक्षेपतश्चतुर्विधत्वं च प्रतिपाद्य अनुकूला-

दीनां लक्षणानि

”

लक्षणलक्षितस्य विप्रलम्भस्य पूर्वानुरागमानप्रवासकरुणा-

त्मकत्वेन चातुर्विध्यम्

पूर्वानुरागस्य लक्षणोदाहरणे

७७—७८

मानस्य

”

७८

प्रवासस्य

”

”

करुणस्य

”

”

रतिप्रकृतिकस्य शृङ्गारस्य भेदरूपत्वं विप्रलम्भे समर्थं

रतर्देवादिवृत्तित्वं श्रीपादाभिमतं प्रतिपाद्य कान्ताविषया-

यास्तस्याः शृङ्गारत्वेन निरूपणम्

७८—७९

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

देवविषयाया रतेरुदाहरणम्

७९

मुनि

”

”

”

पुत्र

”

”

”

वृष

”

”

”

गुरु

”

”

”

हास्यरसस्य लक्षणमुदाहरणं च

८०

शोक

”

”

”

”

रौद्र

”

”

”

”

वीर

”

”

”

८०—८१

भयानक,

”

”

”

८१

बीभत्स

”

”

”

”

अद्भुत

”

”

”

८१—८२

शान्त

”

”

”

८२

रसानां अविरोधविरोधयोः प्रदर्शनम्

८२—८३

रत्यादिनिर्वेदान्तानां नवानां स्थायिभावानां सङ्ग्रहः

८३

निर्वेदस्य स्थायित्वसमर्थनपूर्वकं स्थायिनो लक्षणम्

”

रत्यादीनां विशेषलक्षणानि निर्दिश्य सोदाहरणं तेषां सर्व-

भावेषु मुख्यत्वनिरूपणम्

८३

उद्दीपनाऽऽलम्बनात्मना द्विविधस्य विभावस्य विषय-

प्रदर्शनम्

”

अनुभावस्य लक्षणमुक्त्वा तत्र हेलाविच्छित्त्यादीनां शृङ्गार-

भावजानां चेष्टानां प्रतिपादनम्

८४

सार्विकभावस्य लक्षणम्

”

व्यभिचारिलक्षणमुक्त्वा तस्य निर्वेदादिविभागप्रदर्शनम्

८४—८५

निर्वेदादीनां प्रत्येकं भाव्यत्वं कथयित्वा कचिद्विद्यमानाया

भावशबलतायाः ससमन्वयमुदाहरणम्

८५

द्वितीयमरीचिः

८५—८९

रसदोषाणां परिगणनम्

८५

व्यभिचारिणः स्वशब्दोपादानस्य उदाहरणं तत्समन्वयश्च

८५—८६

”

”

प्रत्युदाहरणम्

८६

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

स्थायिनः स्वशब्दोपादानस्य उदाहरणं तत्सामन्वयश्च	८६
रसस्य	११
॥ शृङ्गारादिपदप्रतिपादनस्य	११
अनुभावस्य कष्टप्रकल्पनीयत्वस्य	८६—८७
विभावस्य	८७
विभावव्यभिचारिणोः प्रकान्तरसवैरित्वस्य उदा० तत्स०	८७—८८
व्यक्तिविपर्ययं लक्षयित्वा नस्तल्लक्षणोदाहरणोपन्यासपुरः-	
सरं दिव्यत्वमदिव्यत्वं दिव्यादिव्यत्वं चेति व्यक्तीनां त्रैवि-	
ध्यप्रतिपादनम्	८८
दिव्यादीनां चातुर्विध्यमभिधाय चतुर्णामपि तेषामुत्तम-	
मध्यमाऽधमादिभेदाद्बहुविधत्वकथनम्	११
दिव्यादिव्ययोर्वर्णनीयविषयाणां निरूपणम्	११
‘अनौचिती च रसदोषो महा’निति तस्याः सर्वथा	
हेयत्वम्	८८—८९
‘अनौचित्ती विहाय रसभङ्गस्य नान्यत्कारण’मिति महिम-	
महमतप्रदर्शनम्	८९
‘परिगणितेभ्योऽन्येऽपि रसदोषा अनौचित्यमूला भवन्ती’-	
ति रसदोषान्तरस्य वर्णनम्	११
‘यत्र रसहानिर्नैव सम्भविनी तत्रैते दोषा अदोषत्वमपि	
भजन्ती’ति रसदोषोपसंहारः	११
तृतीयमरीचिः	८९—९३
तत्र तत्र रसेषु छन्दोरीत्यक्षरादीनां यथोचितमुद्दामत्व-	
हृद्यत्वमध्यमत्वाभिधानम्	८९
उद्दामहृद्ये छन्दोरीती निर्दिश्य श्रीपादोक्तानामुद्दामानां	
हृद्यानां चाक्षराणां परिगणनम्	९०
शृङ्गारे हृद्याक्षरोदाहरणम्	११
‘रचनावृत्तिवर्णा वक्त्राद्यौचित्यात्कचिदन्यथापि भवन्ती’-	
ति वर्णनम्	११
वक्त्रौचित्यस्य उदाहरणे समन्वयः	९०—९१
वाच्यौचित्यस्य	९१

विषयाः	पृष्ठङ्काः
प्रबन्धौचित्यस्य उदाहरणप्रदर्शनम्	९१
गृहीतमुक्तकादिसर्वसाधारणदोषान्तरप्रतिपादनम्	९१
गृहीतमुक्तकस्य उदाहरणम्	९१
गृहीतमुक्तकरूपाणां हकारेकचकाराणां विशेषतो दोषास्प-	
दानामुदाहरणम्	९१
मात्राभेदे गृहीतमुक्तकस्य स्वल्पदोषत्वमुदाहृत्य पदे गुण-	
त्वास्पदस्योदाहरणम्	९१
'रणयोश्चवर्णस्य च भूयस्त्वं रसहानिकर'मिति सूचनम्	९२
सन्धौ दोषास्पदानां वर्णानां परिगणनम्	९१
मूलसूत्रकृन्नामग्रहणपूर्वं ग्रन्थोपसंहारः	९१
विषयविभागबोधकानां प्रकरणसंख्यासहितानां सङ्केतानां	
प्रदर्शनम्	९१
ग्रन्थमिमं द्वेषेण दूषयत्सु ग्रन्थकारवचनोद्धारः	९३
एतस्या व्याख्यायाः व्याख्यानतरादुत्कृष्टत्वकथनम्	९१
ग्रन्थकारनामनिर्देशः, ग्रन्थसमाप्तिश्च	९२

इति ।

॥ श्रीः ॥

केशवमिश्रकृतः

अलङ्कारशेखरः ।

प्राणान् कुशोदरीणां राधानयनान्तसर्वस्वम्
तेजस्तमालनीलं शरणागतवज्रपञ्जरं वन्दे ॥
स्वप्रकाशचिदानन्दमयाय परमात्मने ।

अविद्यानिबिडध्वान्तभास्कराय नमोऽन्वहम् ॥

ग्रन्थाः काव्यकृतां हिताय विहिता ये सप्त पूर्वं मया
ते तर्कार्णवसंख्यव्यसनिभिः शक्याः परं वेदितुम् ।
इत्यालोच्य हृदा मदालसवधूपादारविन्दकण-
न्मञ्जीरध्वानिमञ्जुलोऽयमधुना प्रस्तूयते प्रक्रमः ॥

आसीत्प्रत्यर्थिपृथ्वीरमणकमलिनीवृन्दहेमन्तमासः
कीर्तिभ्राजत्सुशर्मान्वयकुमुदवनीयामिनीजीवनाथः ।

राजद्राजन्यराजीमुकुटमणिगणप्रोल्लसत्पादपीठः
प्रोद्यत्साम्राज्यलक्ष्मीशिथिलितनहुषो रामचन्द्रोऽवनीन्द्रः ॥

मित्राणि प्रतिपालयँस्त्रिजगतीं कीर्तीन्दुनाऽऽह्लादयन्
शत्रूणां हृदयं प्रतापदहनै रात्रिदिवं ज्वालयन् ।
सर्वस्वेन कृतार्थयन् द्विजगणान् देवान् मखैस्तोषय-
न्नेष प्रौढमनाश्विराय बुभुजे सप्तार्णवां मेदिनीम् ॥

सुत्रामोहामदिल्लीपरिवृढविलसत्काविलक्षोणिभर्त्रोः
प्रक्रान्ते प्रौढयुद्धे समदलयदसौ कोटिशो बैरिवीरान् ।

पश्चान्मांसास्थिमेदः कलुषितवसुधां प्रोज्झ्य तांश्चाकलय्य

द्यां यातान् बैरिवर्गान् दिवमपि सहसा जेतुकामो जगाम ॥

क्षीराम्भोधेः शशीव श्रुतिरिव वदनाद्वेधसो रामचन्द्रा-

दस्मादुच्यत्प्रतापः समजानि सुमना धर्मचन्द्रो नरेन्द्रः ।

यस्याद्यापि प्रसन्नास्मितमुभगमुखाः स्विद्यदञ्चत्कपोला

रोमाञ्चस्तम्भभव्यास्त्रिदशयुवतयो हन्त ! गायन्ति कीर्तीः ॥

निष्क्रान्तं सदनादुदौक्षि भगवानम्भोजिनीवल्लभ-

स्ते वाताः परिशीलिताः कमलिनीसौरभ्यमेदस्विनः ।

विश्रान्तं गिरिकाननेषु निबिडच्छायेषु भाग्योदया-

दित्थं स्मरेमुखाः स्तुवन्ति विषदं यद्वैरिवामभुवः ॥

प्रत्यर्थिभूपतिपरिग्रहराज्यलक्ष्मी-

धम्मिल्लमालयसुरभीकृतपाणिपद्मः ।

तस्मादजायत समस्तगुणाभिरागो

माणिक्यचन्द्र इति राजकचक्रशक्रः ॥

काव्यालङ्कारपारङ्गममतिरखिलक्षमाभृतां चक्रवर्ती

सर्वेषामस्तु काव्ये मतिरतिनिपुणेत्याशये सन्निवेश्य ।

वेदान्तन्यायविद्यापरिचयचतुरं केशवं सन्नियुज्य

श्रीमन्माणिक्यचन्द्रः क्षितिपतितिलको ग्रन्थमेनं विधत्ते ॥

बहुदोषोऽपि विदोषः क्रियते सुजनेन वाण इव हरिणा ।

गुणवदपि निर्गुणीयति दुर्जनतो मूषिकात् इव पुस्तम् ॥

परोद्वेगे परानन्दे खलसज्जनयोर्द्वयोः ।

स्वभाव एव शरणं विषपीयूषयोरिव ॥

अलङ्कारविद्यासूत्रकारो भगवान् शौण्डोदनिः परमकारु-

णिकः स्वशास्त्रे प्रवर्तयिष्यन् प्रथमं काव्यस्वरूपमाह—

काव्यं रसादिमद्भाक्त्वं श्रुतं सुखविशेषकृत् ॥

आदिपदेनालङ्कारपरिश्रहः । तथाच—तदुभयान्यतरवस्त्व
वा लक्षणम् । अन्यतरत्वं च तदन्यान्यत्वम् । सुखविशेषसाध-
नत्वं वा लक्षणम् । समुदायार्थशून्येऽपि तदुभयमस्त्येवेति वृ-
द्धाः । अदृष्टद्वारा तद्धेतुशब्देऽतिव्याप्तेराह—श्रुतमिति । सदिति
शेषः । सुखे वैजात्यं सर्वानुभवासिद्धमेव ।

केचित्तु—

तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः कापि ।

इत्याहुः । रसप्रतिपत्ति(१)द्वारा सुखविशेषसाधनं वाक्यं(२)
काव्यमित्यपरे । केचित्तु—‘पदावली काव्यम्, नतु निर्दोषगु-
वदादि । काव्यदोषाणामपरिगणनापत्तेः । नच दोषाभावघटि-
तकाव्यत्वज्ञानार्थमेव प्रतियोगिपरिगणनमिति वाच्यम् । त-
वैत(३)त्काव्यं दुष्टमित्यनुद्धावनापत्तेः । इदं काव्यमेव नेलाभिधान-
स्यैवोचितत्वादित्याहुः । तन्न, तवायं हेतुराभास इतिवदुप-
पत्तेः । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मस्यैव हेतुत्वात् । नच हेतुत्वेना-
ऽभिमत इति वाच्यम्, तुल्यत्वादिति । वस्तुतस्तु तत्काव्यं पृथ-
गेव, यत्र दोषगुणादिचिन्ता । नहि दुष्टं शरीरं शरीरमेव न
भवतीत्यन्ये । कीर्त्यादिरूपफलसाधनता तु विशिष्टस्य ।

यदाह—

साधुशब्दार्थसन्दर्भं गुणालङ्कारभूषितम् ।

स्फुटरीतिरसोपेतं काव्यं कुर्वीत कीर्तये ॥

आहुश्च—

निर्दोषं गुणवत्काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम् ।

रसान्वितं कविः कुर्वन् प्रीतिं कीर्तिं च विन्दति ॥

(१) प्रतिपत्तिगुणद्वारा—इति कपुस्तके पाठः ।

(२) वाक्यं—इति कपुस्तके नास्ति ।

(३) नचैतत्—इति खपु० पाठः ।

इति । प्रवृत्त्यौपयिकं फलमाह—

हिताय सुकविः कुर्यात्

सुकवेरेव हितमन्यस्य तु प्रतिकूलं(१) तत् । तदुक्तं च—

गौर्गौः कामदुघा सम्यक् प्रयुक्ता स्मर्यते बुधैः ।

दुष्प्रयुक्ता पुनर्गोत्वं प्रयोक्तुः सैव शंसति ॥

श्लाघ्यः पामरपरिषदि कविरिति(२) होलाककर्तापि ।

यस्मै स्पृहयति विद्वाँस्तत्काव्यं काव्यमित्याहुः ॥

अर्थैः कृतार्थयन्त्येके घटनापटवः परे ।

उभयत्र प्रवीणा ये त एव कवयो मताः ॥

हितमाह श्रीपादः—

लाभः पूजा ख्यातिर्धर्मः कामश्च मोक्षश्च ।

इष्टानिष्टप्राप्तित्यागौ ज्ञानं फलानि काव्यस्य ॥

इष्टेति गोवृषन्पायात् । आहुश्च—

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।

सद्यः परनिवृत्तये कान्तासंपिततयोपदेशयुजे ॥

वृद्धास्तु—

श्रोतृणां द्राङ् महानन्दः स स्वास्मिन्नाभिमानिकः ।

तत्कालफलमेतावत् क्रमात्कीर्तिधनादिकम् ॥

नन्वेवं सर्वः सुकविरेव स्यात्, अत आह—

तद्धेतुः प्रतिभादिकम् ॥ १ ॥

तदाह—

प्रतिभा कारणं तस्य व्युत्पत्तिस्तु विभूषणम् ।

भृशोत्पत्तिकृद्भ्यासः काव्यस्यैषा व्यवस्थितिः ॥

(१) प्रतिकूलमिति तन्न—इति कपु० पाठः ।

(२) कवयति दोलीककर्तापि—इति क, खपुस्तकयोः पाठः ।

व्युत्पत्तिर्नानातन्त्रज्ञानम् । आहुश्च—

शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।

काव्यज्ञशिक्षयाऽभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥

शक्तिः पुण्यविशेषः । स एव प्रतिभेत्युच्यते ।

व्युत्पत्तिः शक्तिरभ्यासस्त्रितयं काव्यसाधनम् ।

इत्यपि । श्रीपादस्तु—

परिशीलितकाव्यवर्त्मनां कविसंसर्गविशुद्धचेतसाम् ।

परिभावयतामनुक्षणं कविता पाणितले निषीदति ॥

वृद्धास्तु—(१)

नैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतं च बहुनिर्मलम् ।

अमन्दश्चाऽभियोगोऽस्याः कारणं काव्यसंपदः ॥

मनःप्रसत्तिः प्रतिभा प्रातःकालेऽभियोगिता ।

अनेकशास्त्रदर्शित्वमित्यर्था लोकहेतवः ॥

द्वित्रिकोषपरिज्ञानं द्वित्रिव्याकरणज्ञता ।

छन्दोविद्याप्रवीणत्वं काव्येऽवश्यमपेक्ष्यते ॥

आदिपदात्प्रकारपरिज्ञानम् । तथाहि—सा खल्वेषा भारती सुर-
सरिदिव सहस्रमु(२)ख्यापि संक्षेपेण चतुर्धा प्रवर्तते ।

तदाहुः—

संस्कृतं प्राकृतं चैव पैशाची मागधी तथा ।

विद्याश्चतस्र एवैताः संक्षेपात्काव्यवर्त्मनः ॥

देवाद्याः संस्कृतं प्राहुः प्राकृतं किन्नरादयः ।

पैशाचीं च पिशाचाद्या मागधीं हीनजातयः ॥

चतसृष्वपि मूर्धन्यं संस्कृतं मुनयो विदुः ।

(१) वृद्धास्तु—इति कपुस्तके नास्ति ।

(२) मुखापि—इति गपु० पाठः ।

गद्यं पद्यं च मिश्रं च तन्निधैव व्यवस्थितम् ॥
 गद्यमुत्कलिकाप्रायं पद्यगन्धीति च द्विधा ।
 तत्रापि पद्यं तदपि वृत्तकं वर्णमात्रयोः ॥
 समवैषम्यभेदेन तदानन्त्याय कल्पते ।

दण्डिनस्तु—

तदेतद्वाङ्मयं भूयः संस्कृतं प्राकृतं तथा ।
 अपभ्रंशश्च मिश्रं चेत्याहुरार्या(१)श्चतुर्विधम् ॥
 प्राकृतं तज्जतत्तुल्यदेश्यादिकमनेकधा ।
 अपभ्रंशश्च यच्छुद्धं तत्तद्देशेषु भाषितम् ॥
 संस्कृतं सर्गवन्धादि प्राकृतं स्कन्धकादिकम् ।
 आसारादि त्वपभ्रंशो नाटकादि तु मिश्रकम् ॥
 यथामति यथाशक्ति यथौचित्यं यथारति ।
 कवेः पात्रस्य चैतासां प्रयोग उपपद्यते ॥

इत्यलङ्कारशेखरे उपक्रमरत्ने
 काव्यस्वरूपफलकारणमरीचिः ।

शरीरकल्पस्य काव्यस्य रूपान्तरमाह—

रीतिरुक्तिस्तथा मुद्रा वृत्तिः काव्यस्य जीवितम्(२) ॥
 त्रिविधस्यापि दोषास्तु त्याज्याः श्लाघ्या द्वये गुणाः ॥१॥
 अलङ्कारस्तु शोभायै रस आत्मा परे मनः ॥

द्वय—इति शब्दार्थभेदात्रितयान्वयि । परे—रसदोषाभावानु-
 कूलवर्णादयः ।

(१) रासा—इति गपु० पाठः ।

(२) जीवनम्—इति गपु० पाठः ।

तत्र (१) रीतिमाह—

तत्तद्रसोपकारिण्यस्तत्तद्देशसमुद्भवाः ॥ १ ॥

पद्मेषु रीतयो गौडी वैदर्भी मागधी तथा ॥

तदेतत्पल्लवयन्ति श्रीपादाः—

गौडी समासभूयस्त्वाद्वैदर्भी च तदल्पतः ।

अनयोः सङ्करो यस्तु मागधी साऽतिविस्तरा ॥

गौडीयैः प्रथमा मध्या वैदर्भीर्मेथिलैस्तथा ।

अन्यैस्तु चरमा रीतिः स्वभावादेव सेव्यते ॥

तत्र गौडी यथा—

उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुर—

क्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः ।

नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षण—

प्राप्तप्राणसमासमागमरसोल्लासैरमी वासराः ॥

वैदर्भी यथा—

मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवतास्तपः क्व वत्से ! क्वच तावकं वपुः ।

पदं सहेतु भ्रमरस्य पेलवं शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः ॥

मागधी यथा—

पाणौ पद्मयिषा मधूककुसुमभ्रान्त्या पुनर्गण्डयो—

नीलेन्दीवरशङ्कया नयनयोर्बन्धूकबुद्ध्याऽधरे ।

लीयन्ते कवरीषु बान्धवजनव्यामोहजातस्पृहा

दुर्वारा मधुपाः क्रियन्ति तरुणि ! स्थानानि रक्षिष्यसि (२) ॥

इयं बहुप्रकारेति (३) विस्तृतमन्यत्र ।

(१) तत्र रीतिमाह—इति कपुस्तके नास्ति ।

(२) संरक्षसि—इति गपु० पाठः ।

(३) इयं च बहुधा—इति कपु० पाठः ।

भोजराजस्तु—

शस्ता विदग्धगोष्ठीषु वैदर्भी रीतिरुत्तमा ।

मागधी मध्यमा गौडी गौडस्त्रीकलहायते ॥

यदाह—

ब्रह्मन् ! विज्ञापयामि त्वां स्वाधिकारजिहासया ।

गौडस्त्यजतु वा गाथामन्या वाऽस्तु सरस्वती ॥

उक्तिं विभजते—

लोकच्छेकार्भकोन्मत्तभेदादुक्तिश्चतुर्विधा ॥ ३ ॥

तत्र लोकोक्तिर्यथा—

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ

शेषान्मासान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा ।

पश्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषं

निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥

इत्यादौ(१)‘लोचने मीलयित्वे’ति । छेको विदग्धस्तस्यो-
क्तिर्यथा—

योऽतिदीर्घासिताक्षस्य विलासचलितभ्रुवः ।

कान्तामुखस्यावशगस्तस्मै नृपशवे नमः ॥

अत्र ‘नृपशव’ इति । अर्भकोक्तिर्यथा—

स किं स्वर्गतरुः कोऽपि यस्य पुष्पं निशाकरः ।

मातस्ते कीदृशा वृक्षा येषां मुक्ताफलं फलम् ॥

अत्र ‘पुष्पं निशाकरः, फलं मुक्ताफल’मिति । उन्मत्तोक्तिर्यथा—

काऽकार्यं शशलक्ष्मणः कच कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा

दोषाणां प्रशमाय नः(२)श्रुतमहो ! कोपेऽपि कान्तं सुखम् ।

(१) इत्यादौ लोचने मीलयित्वेति इदं कपुस्तके नास्ति ।

(२) दोषाणामुपशान्तये—इति गपु० पाठः ।

किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा

चेतः ! स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ॥

अत्र विरहोन्मत्तस्यैवमभिधानम् । विन्यासविशेषवशाद्यत्रा-
ऽभिप्रायविशेषलाभेन मुदो हर्षस्योत्पत्तिः सा मुद्रा । तामिदानीं
विभजते—

मुद्रा पदस्य वाक्यस्य विभक्तेर्वचनस्य च ॥ ४ ॥

तत्र पदमुद्रा यथा—

निर्माल्यं नयनाश्रियः कुवलयं वक्त्रस्य दासः शशी

भ्रूयुग्मस्य सनाभि मन्मथधनुज्योत्स्ना स्मितस्याञ्चलम् ।

सङ्गीतस्य च मत्तकोकिलरुतान्युच्छिष्टमेणीदृशः

सर्वाकारमहो ! विधेः परिणतं विज्ञानशिल्पं चिरात् ॥

अत्र 'निर्माल्या'दिपदानां गौणवृत्त्याऽभिप्रायविशेषान्मुत्पदायिता ।
वाक्यमुद्रा यथा—

रामे तटान्तवसतौ कुशतल्पशायि—

न्यद्यापि नाम भवतो भगवन्ननास्था ।

स्मृत्वा तदेहि सगरं च भगीरथं च

दृष्ट्वाऽथवा मम धनुश्च शिलीमुखान्श्र ॥

अत्र 'सगरं च भगीरथं चे'त्यादिवाक्यस्य प्रागुपकारा-
भिप्रायेण दृष्ट्वा(१) यावदपकारसामर्थ्याभिप्रायेण निवेशनान्मुत्प-
दायिता । विभक्तिमुद्रा यथा—

श्रियं प्रदुग्धे विपदो रुणद्धि यशांसि सूतेऽविनयं प्रमार्ष्टि ।

संस्कारशौचेन परं पुनीते शुद्धा हि बुद्धिः किल कामधेनुः ॥

अत्र 'प्रदुग्ध' इत्यादितिङ्गविभक्तीनां द्वयोर्द्विकर्मकयोर्निवेश-
नान्मङ्गल्याऽमङ्गल्यार्थकानामपि मङ्गल्य एवाभिप्रायवशाद्विभक्ति-

(१) दृष्ट्वाऽन्यादेरपकार—इति गपु० पाठः ।

मुद्रा । वचनमुद्रा यथा—

विश्वंभरा भगवती भवतीमसूत

राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते ।

तेषां बधूस्त्वमसि नन्दिनि ! पार्थिवानां

येषां गृहेषु सविता च गुरुर्वयं च ॥

अत्र 'वय'मिति बहुवचनेन सवितुरप्यहं महानिखभिप्राया-
द्वचनमुद्रा ।

प्रयोजनं यथैतासां रसमैत्री च विस्तरः ।

तथाऽलङ्कारसर्वस्वे सप्रपञ्चमदर्शयम् ॥

इत्थलङ्कारशेखरे उपक्रमरत्ने

रीत्यादिबहिरङ्गत्रयमरीचिः ।

अथ वृत्तिं विभजते—

पदानां वृत्तयस्तिस्त्रः

तिस्रो वृत्तयः पदानां भवन्ति । शक्तिर्लक्षणा व्यञ्जना
चेति । तत्र शक्तिरीश्वरेच्छा, या सङ्केत इत्युच्यते । सा पदेषु
प्रसिद्धैव । सा च

कोशव्याकरणाप्तोक्तिवाक्यशेषोपमादितः ।

प्रसिद्धपदसम्बन्धाव्यवहाराच्च बुध्यते ॥

लक्षणा शक्यसम्बन्धः । सा च तात्पर्यानुपपत्त्या मुख्या-
र्यानुपपत्त्या वा प्रवर्तते । यथा 'निर्माल्यं नयनश्रिय' इत्यादौ
'निर्माल्यदासा'दिपदे । तृतीया वृत्तिर्व्यञ्जना । यथा—

निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो

नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।

मेथ्यावादिनि ! दूति ! बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे !

वार्पी स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥

अत्राधमपदेन रन्तुं गतासीति व्यज्यते ।

ननु रविरस्तं गत इत्यादौ तान्येव पदानि कथं श्रोतॄणां विचित्रबुद्धीरुत्पादयन्तीत्यत आह—

विचित्रसहकारिणाम् ॥

तदेव हि पदं स्वरससमभिव्याहारप्रकरणतात्पर्यज्ञानादिरूपसहकारिभेदात्तत्तद्वियमुत्पादयति । दण्ड इव गवाभ्यजनघटौ ।

ननु शक्त्यादिकमानुपूर्वीविशेषविशिष्टवर्णसमुदाये, तत्कथमेकदेशस्य बोधकता । अत आह—

स्वभावचैचित्र्यजुषाम्

विचित्रस्वभावानि खलु पदानि भवन्ति । कचिदेकदेशस्याद्यस्य बोधकता । यथा भीमसेनबलदेवादिपदादौ । कचिच्चरमस्य । यथा मतङ्गजवसुन्धराधराधरपदादौ । सा च तत्तत्पदस्मरणेन प्रकारान्तरेण चेत्यन्यदेतत् ! किंच कर्णावितंसपदवत् शक्यतावच्छेदकस्य पृथगुपादानेनापि न पौनरुक्त्यं भवति । यथा करिवृंहितमयूरकेकादौ । कचित् शक्यस्यापि । यथा उदयाचलकारागृहादौ । उदयपदस्य पूर्वाचले, कारापदस्य बन्दिगृहे शक्यत्वात् । किंचित्पदं(१) परस्परविरुद्धतया तिरस्कृत-तृतीयकोटिकमिवान्यरप्रतिक्षेपेऽपरस्यैव लाभं जनयति । यथा 'शीतेतरानुष्णकरा हिमांशोः' इत्यादौ 'अपांसुलानां धुरि कीर्तनीया, स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा' इत्यादौ प्रकर्षलाभवदित्यवधेयम् । किंचित्पदमनपेक्ष्यरूढिकम् । यथा सिंहादवापद्विपदं नृसिंह' इत्यादौ । किंचिच्चानपेक्ष्ययौगिकम् । यथा 'क्षीराम्भोधेरिखादौ । अन्यथाऽनन्वयापात्तिः । किंच वामनयना वामोरुरिति भवति । नतु वामवदना वामपाणिरिति । सर्वं चेदं कचिदेव पदे । अत उक्तं स्वभावेति ।

तर्कि यद्यञ्जनापि पदमात्रवृत्तिरेव नेत्यत आह--

व्यञ्जनार्थत्रयेऽपि च ॥ १ ॥

शक्यलक्ष्यव्यङ्ग्यात्मक इत्यर्थः । शक्यार्थस्य व्यञ्जकता यथा--

अवलोक्य निःस्पन्दो विसिनीपत्रे वक्रो भाति ।

निर्मलमरकतभाजनपरिस्थितो(१) विमलशङ्ख इव ॥

अत्र निःस्पन्दशब्दस्या(२)र्थेन क्रियाविरहेण वक्रगतमाश्व-
स्तत्वं व्यज्यते । लक्ष्यार्थस्य यथा--

मुखं विकसितस्मितं वशितवक्रिम प्रेक्षितं

समुच्छलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिः ।

उरो मुकुलितस्तनं जघनमंसवन्धोद्धुरं

वतेन्दुवदनातनौ तरुणिमोद्गमो मोदते ॥

अत्र विकासः पुष्पधर्मो मुखेऽनुपपन्न इति लक्षितेन प्रसृ-
तत्वेन लोकोत्तरमणीयतात्मकातिशयो व्यज्यते । एवमग्रेऽपि ।
व्यङ्ग्यार्थस्य यथा 'अवलोक्य' इत्यादावेव व्यङ्ग्येनाश्व-
स्तत्वेन देशस्य सङ्केतयोग्यत्वं व्यज्यते ।

त्रिविधस्यापीति । उत्तममध्यमाधमात्मकस्य । तत्र वाच्यनि-
रूपितव्यङ्ग्यप्रकर्षाधारत्वमुत्तमत्वम् । यथा 'निःशेषच्युतचन्दन'-
मित्यादौ । अत्र हि वाच्यार्थापेक्षया व्यङ्ग्यार्थ एव झटिति
चमत्कारविशेषमारोहति । वाच्यनिरूपितव्यङ्ग्यप्रकर्षाऽनाधारत्वं
मध्यमत्वम् । यथा--

ग्रामतरुणं तरुण्या नववञ्जुलमञ्जरीसनाथकरम् ।

पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखच्छाया ॥

अत्र वञ्जुलकुञ्जे दत्तसङ्केता तरुणी न गतेति व्यज्यते ।

(१) परिस्थिता विमलशङ्खशुक्तिरिव-इति कपु० पाठः ।

(२) शब्दस्यानेकार्थक्रिया-इति गपु० पाठः ।

तच्च गुणीभूतं, तदपेक्षया वाच्यस्यैव चमत्कारित्वात् । चमत्कृ-
तिहेतुव्यङ्ग्यरहितत्वमधमत्वम् । यथा—

वन्दामहे महेशानचण्डकोदण्डखण्डनम् ।

जानकीहृदयानन्दचन्दनं रघुनन्दनम् ॥

अत्र व्यङ्ग्यः कोऽप्यर्थस्तादृशो नास्ति । अत्र सर्वत्र (१)
वक्तुरेव तात्पर्यं नियामकम् । तज्ज्ञानमेव बोधोपयोगि । तद-
भावादधममित्युच्यते । प्रपञ्चितं चेदं मयैव काव्य (२) रत्ने ।

ननु व्यञ्जना दृश्यन्तरमित्यत्र किं मानमिति, उच्यते—

भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोर्विशाल—

वंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसङ्ग्रहस्य ।

यस्यानुपप्लुतगतेः परवारणस्य

दानाम्बुसेकसुभगः सततं करोऽभूत् ॥

अत्र प्रकरणेन 'भद्रात्मनः' इत्यादिपदानां राज्ञि तदन्वययोग्ये
चार्थेऽभिधानियन्त्रणेऽपि गजस्य तदन्वययोग्यस्य चार्थस्य व्य-
ञ्जनयैव प्रतीतिः । वस्तुतस्तु—

अद्यारभ्य चिरं साधो ! निःशङ्कमिह सञ्चर ।

रेवाकुञ्जे मृगेन्द्रेण स दुष्ट (३) श्वाद्य घातितः ॥

अत्र भिक्षुकं प्रत्येवं वदन्त्याः प्रतिवेशिनं प्रति निःशङ्क-
रत्यभिधानं स्फुटमिति । किंच रेवाकुञ्जस्य रतस्थानत्वं लभ्यते ।
सिंहबुद्ध्या परेण न गन्तव्यम् । सिंहस्तु वस्तुगत्या नास्त्येव ।
तदेतद्व्यञ्जनां विना प्रकारान्तरेण लब्धव्यमित्याशङ्कैव नास्तीति (४) ।

इति श्रीमाणिक्यचन्द्रकारिते अलङ्कारशेखरे
उपक्रमरत्ने वृत्तिमरीचिः ।

(१) एतदग्रे—व्यञ्जनासु—इत्यधिकः पाठः ख, गपुस्तकयोः ।

(२) वाक्यरत्ने—इति क, खपु० पाठः ।

(३) दुष्टश्चाद्य—इति क, खपु० पाठः ।

(४) नास्तीत्याहुः श्रीपादाः—इति गपुस्तकेऽधिकम् ।

द्वितीयं रत्नम् ।

दोषास्त्याज्या इत्युक्तम् । युक्तं चैतत् । यदाह(१)—

दोषः सर्वात्मना त्याज्यो रसहानिकरो हि सः ।

अन्यो गुणोऽस्तु वा मास्तु महान्निर्दोषता गुणः ॥

दण्डी च—

तदल्पमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथंचन ।

स्याद्वपुः सुन्दरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भगम् ॥

दोषत्वं च रसोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वम् । रसकारणीभूताभाव-
प्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वमिति यावत् । तत्र प्रथमं पददो-
षानाह—

कष्टाप्रयुक्तसन्दिग्धव्यर्थाश्लीलाप्रतीतकाः ॥

असाध्ववाचकौ दोषाः पदेऽष्टावेव भाषिताः(२) ॥१॥

कष्टं-श्रुतिकटु । यथा—

बर्हिनिहादनार्हेऽस्मिन्काले जीमूतमालिनि ।

आलिङ्गितः स तन्वङ्गया कार्ताथर्यं लभतां चिरात् ॥

अत्र 'बर्हिनिहादनकार्ताथर्या'दिशब्दाः । अप्रयुक्तम्—तथा-
ऽऽम्नातमपि कविभिर्नाहतम् । यथा—

यतोऽयं दारुणाचारो न हन्ति सुरनिम्नगाम् ।

अतो मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथवा ॥

अत्र 'हन्ती'ति गमने, 'दैवत'शब्दः पुंसि कविभिर्न प्रयुक्तः ।

सन्दिग्धम्-सन्देहजनकम् । यथा—

अपिधानेन हे वत्स ! किमर्थमिह वर्तसे ।

आरादेवास्ति स प्रायो यतस्ते भयमुत्थितम् ॥

(१) इत्यन्तः पाठः कपुस्तके नास्ति ।

(२) नापरे—इति गपु० पाठः ।

अत्र 'अपिधानारा'च्छब्दौ । व्यर्थम्-प्रकृतार्थानुपयुक्तम् ।

यथा—

विभर्ति यश्च देहार्थे प्रियामिन्दुं हि मूर्धनि ।

स वै देवः खलु त्वां तु पुनातु मदनान्तकः ॥

अत्र 'च हि वै खलु तु' शब्दाः । अश्लीलम्-औज्ज्वल्याभाववत् । तदपि त्रिविधम् । अमङ्गलव्रीडाजुगुप्साभेदात् । क्रमेणोदाहरणम्—

विनाशान्मारुतेस्तस्य सु(१)मरुत्साधनोऽपि सन् ।

नासाग्रेण स सुग्रीवो वायुं त्यजति केवलम् ॥

अत्र 'विनाशसाधनवासु'शब्दाः । अपतीतम्-शास्त्रमात्रप्रसिद्धम् । यथा—

वृष्टौ विश्रान्तिरित्येके पीलावस्तीति चापरे ।

त्वन्मध्यमाऽणिमा तन्वि ! न केनापि विभाव्यते ॥

अत्र 'वृष्टिपीलु'शब्दौ । असाधु-अनुशासनविरुद्धम् । यथा—

शातोदरि ! कथङ्कारं मानमेतच्चिकीर्षसि ।

मानिनीमानदलनो विजयत्येष चन्द्रमाः ॥

अत्र 'मानमेत, द्विजयती'ति । अवाचकम्-प्रकृतार्थाशक्तम् । यथा—

भूयो मत्तद्विरदगमनां हारकेयूरयु(३)क्तां

पीनोत्तुङ्गस्तनभरनमन्मध्यभागाभिरामाम् ॥

स्मेरोदञ्जवकिसलयस्पर्धिताम्राधरौष्ठीं

लक्ष्मीमक्षिस्फुरितवदनामन्वहं संस्मरामि ॥

अत्र 'लक्ष्मी'पदमङ्गनायाः । ग्राम्यं त्ववाचकाश्लीलान्यतरान्तर्भावान्न पृथगिति ।

इत्थलङ्कारशेखरे दोषरत्ने पददोषमरीचिः ॥

(१) सुमहत्—इति ख० पु० पाठः ।

(२) विरुद्धम्—इति खपु० पाठः । (३) भव्यां—इति गपु० पाठः ।

अथेदानीं साधारणान् (१) वाक्यदोषानाह—

न्यूनं विसन्धि व्याकीर्णं समासपुनरात्तकम् ॥

भग्नक्रमयतिच्छन्दो वाक्यगर्भमरीतिमत् ॥ १ ॥

अविमृष्टविधेयांशं समुदायार्थवर्जितम् ॥

विरुद्धमतिकृद्वाक्ये दोषा द्वादश कीर्तिताः ॥ २ ॥

तत्र न्यूनम्—अन्वयबोधप्रयोजकपदशून्यम् । यथा—

तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां

वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं बल्कलधरैः ॥

विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं

गुरुः खेदं खिन्ने भजति मयि नाद्यापि कुरुषु ॥

अत्र 'स्थित'मित्यनन्तर'मस्माभि'रिति, 'खिन्न'इत्यस्मात्पूर्व'मित्थ'मिति च दातुमर्हति । विसन्धि-सन्धिविरहो विरुद्धसन्धिश्च । आद्योऽपि द्विविधः, ऐच्छिकः प्रगृह्यादिनिबन्धनश्च ऐच्छिकः सकृदपि दोषः । उभयोरुदाहरणम्(२)—

मेघानिलेन अमुना एतस्मिन्नद्रिकानने ।

पादपा उत्तमा उच्चा इदानीमेव पातिताः ॥

चरमश्चतुर्विधः, अश्लीलः कष्ट उत्वप्राप्त(३)विसर्गो लुप्तवि सर्गश्च । क्रमेणोदाहरणानि—

बहुरिन्दीवरश्रेणिबान्धवा यत्र वायवः ।

मञ्जर्युद्धमगर्भाऽसौ तर्वाल्युर्वी विधूयते ॥

धीरो विनीतो निपुणो वराकारो नृपोऽत्र सः ।

यस्य भृत्या बलोत्सिक्ता भक्ता बुद्धिप्रभाविताः ॥

(१) असाधारणान्—इति खपु० पाठः ।

(२) उभयोरुदाहरणम्—इति कपुस्तके नास्ति ।

(३) उपहतविसर्गो— इति गपु० पाठः ।

व्याकीर्णम्—व्यवहितान्वयम् । यथा—

मसृणचरणपातं गम्यतां भूः सदर्भा

विरचय सिचयान्तं मूर्ध्नि घर्मः कठोरः ।

तदिति जनकपुत्री लोचनैरश्रुपूर्णेः

पथि पथिकवधूभिर्वीक्षिता शिक्षिता च ॥

अत्र 'तद्गम्यताम् तद्विरचये'त्यन्वये तदिति व्यवहितम् ।

समाप्तपुनरात्तकम्—समाप्तौ प्रधानवाक्यार्थबोधे जाते पुनरुपात्तम् ।

यथा 'निर्माल्यं नयनश्रिय' इत्यादौ 'चिरा'दिति । यथा च(१)—

क्रेङ्कारः स्मरकार्मुकस्य सुरतक्रीडापिकीनां रवो

झङ्कारो रतिमञ्जरीमधुलिहां लीलाचकोरध्वनिः ।

तन्व्याः कञ्चुलिकापसारणभुजाक्षेपस्खलत्कङ्कण —

क्वाणः प्रेम तनोतु वो नववयोलास्याय वेषुस्वनः ॥

अत्र 'वेषुस्वन' इति । भग्नक्रमम्—यत्रार्थः शब्दो वा (२)क्रमेण नास्ति । उभयं यथा—

तुरङ्गमथ मातङ्गं प्रयच्छास्मै मदालसम् ।

कान्तिप्रतापौ भवतः सूर्याचन्द्रमसोः समौ ॥

भग्नयति यथा 'रामे तटान्तवसतौ कुशतल्पशायिन्यद्यापि' इत्यादौ । अत्राऽऽवश्यकी पदशेषयतिर्नास्ति । भग्नच्छन्दो यथा—

ततः परमोमित्युक्त्वा प्रतस्थे मुनिमण्डलम् ।

भगवानपि संप्राप्तः प्रथमोद्दिष्टमाश्रमम् ॥

अत्र (३)पञ्चमं लघु कर्तुमर्हति । यत्रापर्यवसितवाक्यमध्ये तदनपेक्षं वाक्यान्तरमनुप्रविशति, तद्वाक्यगर्भम् । यथा—

योग्यो यस्ते पुत्रः सोऽयं दशवदन ! लक्ष्मणेन मया ।

(१) द्वितीयमिदमुदाहरणं गणुस्तके नास्ति ।

(२) शब्दो वा क्रमो नास्ति—इति गणु० पाठः ।

(३) एतदनन्तरं—चतुर्थे गौरवे—इत्यधिकः कणु० पाठः ।

रक्षेनं यदि शक्तिर्मृत्युवशं नीयते विवशः ॥

अत्र तृतीयपादगर्भता। अरीतिमत्-यां रीतिमुपक्रम्य प्रवृत्तं तद्भङ्गवत्। यथा—

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं

छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु।

विश्रब्धैः क्रियतां वराहपत्तिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले

विश्रामं लभतामिदं च शिथिलज्यावन्धमस्मद्धनुः ॥

अत्र तृतीयपादेऽनभिहितकर्त्रादरात्तद्भङ्गः। अविमृष्टविधेयांशम्—
प्राधान्याऽनिर्दिष्टविधेयकम्। यथा—

वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु।

वरेषु यद्वालमृगाक्षि! मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥

अत्र जन्मोद्दिश्यालक्ष्यत्वं विधेयम्, तच्च समासप्रविष्टतया
न प्राधान्येन निर्दिष्टम्। समुदायार्थवर्जितं यथा—

जरद्वयः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मङ्गलानि।

तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन्! रुमायां लशुनस्य कोऽर्थः (१) ॥

अथ विरुद्धमतिकृत्—

कुबेरस्येव भगवान् भवान्नीरमणो हरः।

अकार्यमित्रमेकोऽसौ वासुदेवः किरीटिनः ॥

अत्र 'भवानीरमणा, ऽकार्यमित्र'शब्दौ विरुद्धां मतिं कुरुतः।

अत्राऽसमर्थसमासो दोषान्तरमिति गोचर्धनः। यथा—

प्राक्प्रत्यकपृथिवीभृतोः परिषदि प्रख्यातसंख्यावता—

महायाऽद्भुततर्ककशतया विच्छिद्य विद्यामदम्।

ये केऽप्युत्कलभूपते! तव सभामंभाविताः पण्डिताः

पत्रं श्रीजयदेवपण्डितकविस्नःमूर्ध्नि विन्यस्यति (२) ॥

इत्यलङ्कारशेखरे दोषरत्ने चाक्यदोषमरीचिः।

अथाऽर्थदोषानाह—

अष्टाऽर्थदोषा विरसग्राभ्यव्याहताखिन्नताः ॥

हीनाधिकाऽसद्वक्ताम्यं देशादीनां विरोधि च ॥१॥

तत्र विरसम्-प्रस्तुतरसविरुद्धम् । यथा—

किं रोदिषि हा ! रावैः सुतमरणशुचं जहीहि किं म्रियसे ।

सफलय यौवनमधुना सममनुरक्तेन सुतनु ! मया ॥

अत्र करुणशृङ्गारयोर्महान् विरोधः । ग्राम्यम्-अविदग्धोक्ति-
निष्पन्नम् । यथा—

स्वपिम्यद्यानवद्याङ्गि ! सम्प्रत्याप्तस्तवान्तिके ।

मनागूरुद्वयं बाले ! कुञ्चितं समुदञ्चय ॥

व्याहतम्-उपात्तविरुद्धम् । यथा—

विवृण्वती शैलसुतापि भावमङ्गैः स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः ।

साचीकृता चारुतरेण तस्थौ मुखेन पर्यस्तविलोचनेन ॥

अत्र शैलदुहितृत्वभावप्रकाशनत्वे विरुद्धे । एकेन प्रस्तरप्रकृ-
तित्वस्यापरेण विदग्धत्वस्य लाभात् । खिन्नम्-अपुष्टम् । यथा—

त्वत्प्रयाणसमुद्भूतधूली लुम्पति भास्करम् ।

कृपाणं पाणिना धत्से शूरो न त्वत्समो भुवि ॥

अत्र धूल्युत्थापनकृपाणधारणयोरशूरसाधारण्यात् शौर्य-
स्यापुष्टिः । हीनोपमं यथा—

कचिदग्रे प्रसरता कचिदापद्य निघ्नता ।

शुनेव सारङ्गकुलं त्वया भिन्नं द्विषां बलम् ॥

अधिकोपमं यथा—

वसिष्ठवदयं दासो हनूमानिव मूषिका ।

सरस्वानिव कूपोऽयं शुनीयं श्रीरिव स्वयम् ॥

अत्र यद्यप्युपमेयानां प्रकर्ष एव, तथाप्यासन्निकरसहानेः
सोऽपि न प्रतीयते । असद्वशोपमं यथा—

निर्ययौ रुद्रनयनात् सस्फुलिङ्गो महानलः ।

वर्षन्ती शीकरासारं गङ्गा हिमगिरेरिव ॥

अत्र स्फुटमसादृश्यम् । देशादिविरोधि—यत्र देशकालवयो-
ऽवस्थादिविरोधः प्रतीयते । यथा—

प्रवेशे चैत्रस्य स्फुटकुटजराजिस्मितदिशि

प्रचण्डे मार्तण्डे हिमकरसमानोष्ममहासि ।

जलक्रीडायातं मरुसरसि बालद्विपकुलं

मदेनान्धं विध्यन्त्यसमशरपातैः प्रशमिनः ॥

अत्र 'प्रवेशे चैत्रस्य स्फुटकुटजे'ति कालस्य, 'मरुसरसी'ति
देशस्य, 'मदेनान्ध'मिति वयसः, 'प्रशमिन' इत्यवस्थाया विरोधः ।
इदं च तत्तच्छास्त्रतत्तत्प्रमाणतत्तल्लोकादिभेदादनन्तम् । यत्र तु
लोकस्य कवेश्व प्रसिद्धयोर्विरोधः, तत्र कविप्रसिद्धिरेव बली-
यसीति । यथा—

सुसितवसनालङ्कारायां कदाचन कौमुदी—

महासि सुदृशि स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तमभूद्विधुः ।

तदनु भवतः कीर्तिः केनाप्यगीयत येन सा

प्रियगृहमगान्मुक्ताऽऽशङ्का क नासि शुभप्रदः ॥

अत्र कीर्तेज्योत्स्नावत्प्रकाशकता लोकविरुद्धापि कविस-
मयसिद्धेत्यदोषः ।

ननु कथमपीषां दोषता, आकाङ्क्षादिज्ञानासत्त्वे शाब्दज्ञाना(१)-
विलम्बादिति चोन्न । वाक्यान्तरापेक्षया काव्ये सामग्रीवैलक्षण्यात् ।
अन्यथा प्रतीतिवैलक्षण्यानुपपत्तेः । तथाचाऽन्वयबोधानुकूलाकाङ्क्षा-
सत्त्वेऽपि रसोत्पत्त्यनुकूलाकाङ्क्षादिविरहो दोष इति ध्येयम् ।

सम्प्रदायानुरोधेन व्याख्येयं मम वस्तुतः(२) ।

तादृक्काव्यं प्रकुर्वीत यत्रोद्वेगो न धीमताम् ॥

इति श्रीमाणिक्यचन्द्रकारिते अलङ्कारशेखरे

दोषरत्नेऽर्थदोषमरीचिः ।

(१) ज्ञानविलम्बानुपपत्तेः—इति गणु० पाठः ।

(२) तत्त्वतः—इति गणु० पाठः ।

तृतीयं रत्नम् ।

श्लाघ्या गुणा इत्युक्तम् । युक्तं चैतत् । यदाह—

अलङ्कृतमपि श्रव्यं न काव्यं गुणवर्जितम् ।

गुणयोगस्ततो मुख्यो गुणालङ्कारयोः(१)गयोः ॥

(२)तदुक्तम्—

अलङ्कारसहस्रैः किं गुणो यदि न विद्यते ।

विक्रीयन्ते न घण्टाभिर्गावः क्षीरविवर्जिताः ॥

उक्तं च श्रीपादेन(३)—‘शब्दार्थौ काव्यस्य शरीरम् ,
आत्मा रसः, गुणाः शौर्यादिवत्, दोषाः काणत्वादिवत्,
अलङ्काराः कुण्डलादिवत्’ इति । तान् विभजते—

गुणः सामान्यतो ब्रूया शब्देष्वर्थेषु च स्थितः ॥

दोषाणामप्यदोषत्वं प्राहुर्वैशेषिकान्गुणान् ॥ १ ॥

तत्र

संक्षिप्तत्वमुदात्तत्वं प्रसादोक्तिसमाधयः ॥

अत्रैवान्यसमावेशात्पञ्च शब्दगुणाः स्मृताः ॥ २ ॥

स्वल्पाक्षरेण भूयोऽर्थकथनम्—संक्षेपः । यथा—

ते हिमाचलमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम् ।

सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विस्मृष्टाः खमुद्ययुः ॥

श्लाघ्यविशेषणत्वम्—उदात्तत्वम् । यथा—

श्रुत्वा यं सहसा ऽऽगतं निजपुरात्त्रासेन निर्गच्छतां

शत्रूणामवरोधनैर्जलभरप्रस्थन्दलिम्पत्पुटाः ।

(१) योर्द्वयोः—इति गण० पाठः ।

(२) इत आरभ्य ‘क्षीरविवर्जिताः’ इत्यन्तः पाठः कपुस्तके नास्ति ।

(३) भगवता—इति ख,गण० पाठः ।

शुभ्रे सन्नानि पल्लविन्युपवने वाण्यां नवाम्भोरुहि
 क्रीडाद्रौ नवशाद्वले विवर्जितग्रीवैर्विमुक्ता दृशः ॥
 अत्र 'शुभ्रे पल्लविनी'त्यादिविशेषणानां श्लाघ्यता। इदित्यर्थ-
 प्रत्यायकत्वम्-प्रसादत्वम् । यथा—

स विश्वजितमारेभे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ।

आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव ॥

कौशलादर्थविशेषलाभः—उक्तिः । यथा—

कुशलं तस्या जीवति कुशलं पृच्छामि जीवतीत्युक्तम् ।

पुनरपि तदेव कथयसि मृतां नु कथयामि या श्वसिति ॥

अत्र कुशलमकुशलं वेत्युत्तरे कर्तव्ये 'जीवती'त्युक्तिविशेषा-
 ज्जीवितमात्रशेषता(१) लभ्यते । अन्यधर्माणामन्यत्राऽऽरोपणम्—
 समाधिः । यथा—

नीलाब्जानां नयनयुगलद्राघिमा दत्तपत्रः

कुम्भावैभौ कुचपरिकरः पूर्वपक्षीचकार ।

भ्रूविभ्रान्तिर्मदनधनुषो विभ्रमानन्ववादी-

द्वक्त्रज्योत्स्ना सितकररुचं (२) दूषयामास तस्याः ॥

अत्र पत्रदानादि(३)चेतनधर्माणामारोपणमिति ।

इत्यलङ्कारशेखरे गुणरत्ने शब्दगुणमरीचिः ।

अथाऽर्थगुणानाह—

भाविकत्वं सुशब्दत्वं पर्यायोक्तिः सुधर्मिता ॥

चत्वारोऽर्थगुणाः प्रोक्ताः परे त्वन्नैव सङ्गताः ॥१॥

(१) जीवितमात्रं लभ्यते—इति क, खपु० पाठः ।

(२) शशधररुचिं—सद्यः—इति गपु० पाठः ।

(३) एतदग्रे—पदानां—इति क, खपुस्तकयोराधिकः पाठः ।

सङ्गता अन्तर्भूताः । तदाहुः—

अलङ्काराऽऽश्रिताः कीचेददोषान्तर्गताः परे ।

चतुर्ष्वन्तर्गताः केचिदतश्चत्वार एव ते ॥

तत्र भाविकत्वम्—अभिप्रायपूर्वकाभिधानम् । स्वयं दौषमिति यावत् । यथा—

दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि ! क्षणमिहाप्यस्मद्गृहे दास्यसि

प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति ।

एकाकिन्यपि यामि तद्वरमितः स्रोतस्तमालाकुलं

नीरन्ध्रास्तनुमालिखन्तु जरठच्छेदा नलग्नन्थयः ॥

अत्रोपपत्तिं प्रति सङ्केताभिप्रायेणैवमभिधानम् । दारुणेऽर्थे ऽदारुणपदता—सुशब्दता । यथा—

देवव्रते वाञ्छति दीर्घनिद्रां द्रोणे च कणे च यशोऽवशेषे ।

लक्ष्मीसहायस्य तवाद्य वत्स ! वात्सल्यवान् द्रौणिरयं सहायः ॥

अत्र मुमूर्षति मृते चेत्यर्थे ईदृक्पदता । येन क्रमेण यद्वन्तु तत्क्रमाभिधानम्—पर्यायोक्तिः । यथा—

प्रथममरुणच्छायास्तावत्ततः कनकप्रभ—

स्तदनु विरहोत्ताम्यत्तन्वीकपोलतलद्युतिः ।

उदयति ततो ध्वान्ध्वंसक्षमः क्षणदामुखे

सरसबिसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगलाञ्छनः ॥

यत्र विशेषणद्वारा विशेष्यलाभः—सा सुधर्मिता । यथा—

अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीना-

मुदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पम् ।

विरहविधुरकोकद्वन्द्वबन्धुत्रिभिन्दन्

कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि ॥

अत्र पद्मिनीप्रकाशादीनां सूर्यनियतत्वात्तललाभः ।

इत्थलङ्कारशेखरे गुणरत्नेऽर्थगुणमरीचिः ।

इदानीं वैशेषिकान्गुणानाह—

पदवाक्यतदर्थेषु ये दोषाः पूर्वमीरिताः ॥

तेषां कचिददोषत्वं यत्तद्वैशेषिको गुणः ॥ १ ॥

उक्तानामेव दोषाणां विषयावस्थादिभेदाद्यददोषत्वं, तदेव वैशेषिको गुण इत्यर्थः (१) । केचित्तु—

एतेषामेव दोषाणां स्थानेष्वेतेष्वदोषता ।

परं नत्वस्ति गुणता पार्थक्यमनयोर्यतः ॥

अन्ये तु—कचिददोषतामात्रम्, कचिद्गुणतापि । तत्र सहृदयानामेव प्रतीतिः साक्षिणी । तदाहुः—

अलङ्कारे गुणे दोषे रसे वा काव्यसम्पदाम् ।

प्रतीतिरेव विदुषां प्रमाणमवमीयते ॥

श्रीपादस्तु—‘रसोत्पत्तिप्रतिबन्धकतयैवैतेषां दोषता । यत्र केनापि निमित्तेन न रसप्रतिबन्धः, तत्रादोषत्वमुचितमेवे’त्याह । तत्र पदेषु यथासम्भवमाह—

अनुप्रासेषु नो कष्टम्

यथा—‘महाराष्ट्रेषु नोष्ट्रिणः’ इत्यादौ ।

श्लेषादौ नाप्रयुक्तता ॥

यथा—

येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो

योगज्ञां च दध्रेऽन्धकक्षयकरो यो बर्हिपत्रप्रियः ।

यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामाऽमराः

सोऽव्यादिष्टुभुजङ्गहारवलयस्त्वां सर्वदोमाधवः ॥

अत्र क्षयशब्दो गृहे ।

मिथस्तुतौ (२) न सन्दिग्धम्

(१) वैशेषिकगुणत्वमित्यर्थः—इति कपु० पाठः ।

(२) मिथः स्तुतौ—इति क, खपु० पाठः ।

यथा—

पृथुकार्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ! ।

विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति समभावयोः सदनम् ॥

न व्यर्थं यमकादिषु ॥ २ ॥

यथा—

दधत्युरोजद्वयमुर्वशीतलं भुवो गतेव स्वयमुर्वशी तलम् ।

बभौ मुखेनाऽप्रतिमेन काचन श्रियाऽधिका यां प्रति मेनका च न ॥

अत्र चकारः (१) ।

नाऽश्लीलं भगवत्यादौ

तदाहुः—

भगिनीभगवत्यादौ शिवलिङ्गगुहादिषु ।

अभिप्रेतकुमार्यादौ त्वश्लीलं नैव दुष्यति ॥

अश्लीलत्रयमत्रोक्तमिति ध्येयम् । दण्डी तु—

निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्त्यादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् ।

अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥

तद्विदे(२) नाऽप्रतीतकम् ॥

यथा—

सर्वकार्यशरीरेषु मुक्त्वाऽङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।

सौगतानामिवात्माऽन्यो नास्ति मन्त्रो महीभृताम् ॥

सहायाः साधनोपाया देशकालौ बलावलौ ।

विपत्तेश्च प्रतीकारः पञ्चाङ्गो मन्त्र उच्यते ॥

रूपं संज्ञाय संस्कारो वेदनानुभवस्तथा ।

इति बौद्धाः शरीरेषु मन्यन्ते स्कन्धपञ्चकम् ।

इति भार्गवसर्वस्वे ।

नाऽसाध्वनुकृतौ

(१) चमत्कारः—इति क, खपु० पाठः ।

(२) तद्विद्ये—इति गपुस्तके पाठः ।

यथा—

हुं हु हुं न न ममेति युवत्या जल्पितं जयति मानधनायाः ।

इत्यादौ ।

नापि लक्षणादाववाचकम् ॥ ३ ॥

लक्षणादेरशक्य(१)वृत्तित्वादिति हृदयम् ।

इदानीं वाक्येषु यथासम्भवमाह—

प्रतीत्यबाधान्न न्यूनम्

यथा—

तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च ।

फलानुभेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव ॥

‘यत्रान्यत्क्रियापदं नास्ति, तत्र अस्तिर्भवतिर्वा प्रथम-
पुरुषे प्रयुज्यते’ इति न्यायेन यत्र तद्द्वयेन नोपपत्तिस्तत्र तद्दूष-
णमित्यर्थः । एवं प्रकरणादिना पदान्तरस्य लाभेद्रष्टव्यम् । अत
उक्तम्—प्रतीत्यबाधादिति ।

पादभेदे विसन्धि न ॥

यथा—

यद्यपि नदति सरोषं मृगपतिपुरतोऽपि मत्तगोमायुः ।

तदपि न कुप्यति सिंहो असदृशपुरुषेषु कः कोपः(२) ॥

इह यद्यपि यदुल्लिखितं सन्धिविरहो न दोष इति, तथाप्य-

(१) रशक्ये एव वृत्तित्वात्—इति क, खपु० पाठः ।

(२) इतः परं—

“इन्द्रस्याशुचिशूकरस्य च सुखे दुःखे च नास्त्यन्तरं
स्वेच्छाकरपतया तयोः खलु सुधा विष्टा च काम्याशनम् ।

रम्भा चाशुचिशूकरी च परमप्रेमास्पदं मृत्युतः

सन्नासो असमः स्वकर्मगतिभिश्चान्योन्यभावः समः ॥

इति शान्तोदाहरणम्” क पुस्तके पाठोऽयमधिको दृश्यते ।

स च विसन्धेः पादभेदत्वाभावादसङ्गत इत्युपेक्ष्यः ।

नुशासनविरुद्धत्वात् 'विसदृशपुरुषेषु' इति पठनीयम् ।

न व्याकीर्णं तु सापेक्षे(१)

यथा—

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायमानात्प्र॥हृतगन्धमालयाम् ।

वनाय पीतप्रतिवद्धवत्सां यशोधनो धेनुग्रपेर्ममोच ॥

इत्यादौ ।

नाऽन्यवाक्ये समासना ॥ ४ ॥

समासपुनरात्तकं वाक्यभेदे न दोषः । यथा—

तं शरैः प्रतिजग्राह कालिङ्गो गजसाधनः ।

पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः ॥

यथा वा(२)—

न किलाऽनुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यशः ।

व्यावृत्ता यत्परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता ॥

समस्ते यतिभङ्गो न

यथा—

कल्याणानां त्वमसि महसां भाजनं विश्वमूर्ते !

धुर्या लक्ष्मीमलमपि भृशं धेहि देव ! प्रसीद ।

यद्यत्पापं प्रैतिजहि जगन्नाथ ! नम्रस्य तन्मे

भद्रं भद्रं वितर भगवन् ! भूयसे मङ्गलाय ॥

बालादौ(३) नाऽर्थवर्जितम् ॥

आदिपदेन वीरवातुलादि(४)परिग्रहः । यथा—'काकार्य'मित्यादौ ।

(१) साकाङ्क्षे—इति गपु० पाठः ।

२) द्वितीयमिदमुदाहरणं गपुस्तके नास्ति ।

३) मत्तादौ—इति खपु० पाठः ।

४) विरहिबाला—इति खपुस्तके ।

विरुद्धं न तथा वाक्ये(१)

‘विरुद्धां धियमुत्पादयत्वित्यभिप्रायेण प्रयोगे तन्न दोष इत्यर्थः ।

वाक्यार्थे यथासम्भवमाह—

विरसं नाऽप्रधानके ॥ ५ ॥

यथा—

क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽशुकाऽन्तं

गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण ।

आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः

कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शरान्निः ॥

द्वयर्थं न नर्मणि ग्राम्यम्

‘द्वयर्थैः पदैः पिशुनयेच रहस्यवस्त्विति भरतोक्तेः ।

सर्वत्र हेतुमाह—

रसहानेरयोगतः ॥

अथ सर्वसाधारणमदोषत्वमाह—

तत्र तत्राभिधातव्ये तथाऽनुकरणादिषु ॥ ६ ॥

उन्मत्ताद्यभिधानेषु कोऽपि दोषो न विद्यते ॥

श्रीपादस्तु—

तदर्थान्तिशये शैध्ये दैन्ये कोपेऽवधारणे ।

विषादे विस्मये हर्षे पुनरुक्तं न दृश्यति ॥

इति श्रीमाणिक्यचन्द्रकारिते अलङ्कारशेखरे

गुणरत्ने वैशेषिकगुणमरीचिः ।

चतुर्थं रत्नम् ।

अलङ्कारस्तु शोभायै इत्युक्तम् । तच्च साधु । यतः—

गुणवत्यपि निर्दोषेऽलङ्कारैः काव्यराजनि ।

जायतेऽन्यैव सुषमा रत्नालङ्कारणैरिव ॥

आहुश्च—‘निर्दोषं गुणवत्काव्य’मित्यादि । तत्र चमत्कार-
विशेषकारित्वमिति (१) सामान्यलक्षणम् । शब्दार्थनिष्ठत्वेन विशेष-
षितं विशेषणद्वयम् । (२) ‘परम्परया रसोपकारित्वं त’दित्यन्ये ।
तत्र प्रथमं शब्दालङ्कारान् विभजते—

चित्रवक्रोक्त्यनुप्रासगूढश्लेषप्रहेलिकाः ॥

प्रदनोत्तरं च यमकमष्टाऽलङ्कृतयो ध्वनौ ॥ १ ॥

तत्र कौतुकविशेषकारि चित्रम् । तच्च खड्गचक्रपद्मादिभे-
दादनन्तम् । यथा—

सर्वतोभद्रधेन्वादि गोमूत्रीमुरजादि च ।

गतप्रत्यागताद्याहुश्चित्रकाव्यं कवीश्वराः (३) ॥

तच्च भाषादौ सुव्यक्तत्वान्नेहोदाह्रियते । अन्याभिप्रायेणोक्तं
वाक्यमन्येनाऽन्यार्थकतया यद्योज्यते—सा वक्रोक्तिः । एतदेव वा-
क्रोवाक्यमुच्यते । यथा—

कोऽयं द्वारिः हरिः प्रयाह्युपवनं शाखामृगस्यात्र (४) किं

कृष्णोऽहं दयिते ! बिभेमि सुतरां कृष्णादहं वानरात् ।

मुग्धेऽहं मधुसूदनो व्रज लतां तामेव पुष्पान्विता—

मित्थं निर्वचनीकृतो दयितया ह्रीणो (५) हरिः पातु वः ॥

(१) कारित्वमलङ्कार—इति खपु० पाठः ।

(२) विशेषलक्षणद्वयम्—इति क,गपु० पाठः ।

(३) मुनीश्वराः—इति क,खपु० पाठः ।

(४) शाखामृगेणात्र—इति कपुस्तके ।

(५) मुग्धो—इति कपु० पाठः ।

वर्णसाम्यमनुप्रासः । स च द्विविधः, लाटानुप्रासश्छेका-
नुप्रासश्च । तत्राऽसकृदावृत्तवर्णत्वम्—लाटानुप्रासः । यथा—

अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गभाङ्गितरङ्गितैः ।

आलिङ्गितः स तन्वङ्ग्या कृतार्थयतु मानसम् ॥

अनेकस्य व्यञ्जनस्य सकृत्साम्यम्—छेकानुप्रासः । यथा—

नितम्बगुर्वी गुरुणा प्रयुक्ता वधूर्विधातुप्रतिमेन तेन ।

चकार सामत्तचकोरनेत्रा लज्जावती लाजविमोक्षमग्नौ ॥

‘पदमेकं हृदा कृत्वा तदनुप्रासकाम्यया

आदिक्षान्तलिपौ कादिक्षान्तशब्दं विचिन्तयेत्’ ॥

इति रहस्यम् । गूढम्—क्रियागुप्तादिः । यथा—

पुंस्कोकिलकुलस्यैते नितान्तमधुरारवैः ।

सहकारद्रुमा रम्या वसन्ते कामपि श्रियम् (१) ॥

इदं च नाना । यदाहुः—

क्रियाकारकसम्बन्धगुप्तान्यामन्त्रितस्य च ।

गुप्तं तथा समासस्य लिङ्गस्य वचनस्य च ॥

एकोच्चारणापन्हुतभेदत्वम्—श्लेषः । यथा—‘येन ध्वस्तमनो न-
वेने’त्यादौ । अयं चाष्टधा । यदाह—

विभक्तिपदवर्णानां लिङ्गस्य वचनस्य च ।

भाषाप्रकृत्योभेदेन श्लेषाः स्युः प्रत्ययस्य च ॥

प्रहेलिका—सकृत्प्रश्नः । सा च च्युताक्षरा दत्ताक्षरादिः ।

यथा—

विदग्धः सरलो रागी नितम्बोपरि संस्थितः ।

तन्वङ्ग्याऽऽलिङ्गितः कण्ठे कलं कूजति को विटः ॥

(१) अत्र ‘अधुः’ इति क्रिया । रम्या एते सहकारद्रुमाः पुंस्को-
किलकुलस्य आरवैर्वसन्ते नितान्तं कामपि श्रियं अधुः—
इत्यन्वयः ।

अत्र 'विट' इत्यत्र विकारस्थाने घकारदाने द्वितीयोऽर्थो भवति । सा च षोढा । तदाह—

प्रहेलिका सकृत्प्रश्नः सा च षोढा च्युताक्षरा ।

दत्ताक्षरोभयं मुष्टिर्विन्दुमत्यर्थवत्यपि(१) ॥

प्रश्नोत्तरमपि द्विविधम्, बहिरन्तश्च । तत्र बहिः प्रश्नोत्तरं यथा—

प्रायः कार्ये नियुज्यन्ते जनाः सर्वत्र कीदृशाः ।

'धाने'त्ययं(२) भवेच्छब्दो नौवाची वद कीदृशः ॥

सावधानाः(३) । अन्तः प्रश्नोत्तरं यथा—

काहमस्मि गुहा वक्ति प्रश्नेऽमुष्मिन् किमुत्तरम्(४) ।

कथमुक्तं न जानासि कदर्थयसि यत्सखे ! ॥

अतुल्यार्थत्वे सत्यानुपूर्वीविशेषविशिष्टनियतव्यञ्जनसमुदा-
याभ्यासो—यमकम् । यथा—

नवपलाशपलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।

मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत् स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः॥

तच्चेदं सङ्क्षेपेण सप्ताशीतिप्रकारमिति चान्यत्र विस्तरः ।

एतच्चित्रमिति (५) गोवर्धनः ।

इत्यलङ्कारशेखरे अलङ्काररत्ने शब्दालङ्कारमरीचिः ।

(१) विन्दुमत्यर्थवत्यपि—इति कपु० पाठः ।

(२) नाधेत्ययं—इति क,गपुस्तकयोः पाठः ।

(३) सौ—औकारसहितः अधा-धाकाररहितश्च नाः ।

'नौः' इत्यर्थः ।

(४) का—प्रतिध्वनिकारिणीति, गुहा—संवरणकारिणीतिवोत्तरम् ।

कायतेः 'अन्येभ्योऽपी'ति डः, स्त्रीत्वाद्वाप् ।

गूहतेस्तु इगुपधलक्षणः कः, अदन्तत्वाद्वाप् ।

(५) एतच्चित्र एवान्तर्भूतमिति—इति खपुस्तके ।

अथाऽर्थालङ्कारान् विभजते—

उपमारूपकोत्प्रेक्षासमासोक्तिरपह्नुतिः ॥

समाहितं स्वभावश्च विरोधः सारदीपकौ ॥१॥

सहोक्तिरन्यदेशत्वं विशेषोक्तिविभावने ॥

एवं स्युरर्थालङ्काराश्चतुर्दश न चापरे ॥ २ ॥

तत्र भेदे सति साधर्म्यम्—उपमा । अधिकगुणवत्तया सम्भाव्य-
मानमुपमानम् । निकृष्टगुणवत्तया सम्भाव्यमानमुपमेयम् । तां
विभजते—

वाक्यार्थाऽतिशयश्लेषनिन्दाभूतविपर्ययाः ॥

संशयो नियमः स्वं च विक्रियेत्युपमा दश ॥३॥

तत्र वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थो यदुपमीयते—सा वाक्यार्थो-
पमा । सा च द्वयी, प्रत्येकं सादृश्यानपेक्षा तत्सापेक्षा च । आद्या
यथा—

कामिनीनयनकञ्जलपङ्कादुत्थितो मदनमत्तवराहः ।

कामिमानसवनान्तरचारी कन्दमुत्खनति मानलतायाः ॥

अन्त्या यथा—

त्वदाननमधीराक्षमाविर्दशनदीधिति ।

भ्रमद्भृङ्गमिवालक्ष्यकेसरं भाति पङ्कजम् ॥

यत्रातिशयधर्मोपन्यासः—साऽतिशयोपमा । यथा—

कल्पद्रुमो न जानाति न ददाति बृहस्पतिः ।

अयं च जगतीजानिर्जानाति च ददाति च ॥

पदश्लेषनिबन्धनसाम्यम्—श्लेषोपमा । यथा—

तमालपत्राभरणा राजते विलसद्दयाः ।

बालेवोद्यानमालेयं सालकाननशोभिनी ॥

यत्रोपमानस्य निन्दया प्रतिक्षेपः सा निन्दोपमा । यथा—

नागेन्द्रहस्तात्वचि कर्कशत्वादेकान्तशैत्यात् कदलीविशेषाः ।

लब्ध्वापि लोके परिणाहि रूपं जातास्तदूर्वोरूपमानवाह्याः ॥

यत्राऽसंस्पृष्टत्वज्ञानेन संसर्गमारोप्य साम्यप्रसज्जनम्-सा
भूतोपमा । यथा--

उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।

तदोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥

यत्रोपमानस्यैवोपमेयता-सा विपर्ययोपमा । यथा--

अथ सुललितयोषिदुभ्रूलताचारुशृङ्गं

रतिवलयपदाङ्गे चापमासज्य कण्ठे ।

सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुरास्त्रः

शतमखमुपतस्थे प्राञ्जलिः पुष्पधन्वा ॥

इत्यादौ । यत्रोपमानोपमेययोः संशयकोटिता-सा संशयो-
पमा । यथा--

किमिन्दुः किं पद्मं किमु मुकुरविम्बं किमु मुखं

किमब्जे किं मीनौ किमु मदनबाणौ किमु हशौ ।

खगौ वा गुच्छौ वा कनककलशौ वा किमु कुचौ

तडिद्रा तारा वा कनकलतिका वा किमबला ॥

यत्रेतरव्यावृत्त्या साम्यलाभः-सा नियमोपमा । यथा--

कस्ते पुरन्दरादन्यः प्रतिमल्लो भविष्यति ।

ऋते सहस्रकिरणात् त्वत्प्रतापसमो हि कः ॥

यत्रोपमानान्तरविरहतात्पर्येण स्वसाम्यम्-सा स्वोपमा । यथा--

आघूर्णितं पक्ष्मलमक्षियुग्मं प्रान्तद्युतिश्वैत्यजितामृतांशु ।

अस्या इवास्याश्चलदिन्द्रनीलगोलाऽमलश्यामलतारतारम् ॥

अभेदानुमानवदिह भेदो द्रष्टव्यः । यत्रोपमेयमुपमानविका-
रतयोच्यते-सा विक्रियोपमा । यथा--

हरिणादथ तन्नयनादथ पद्मात्पद्मपत्राच्च ।

आहृत्य कान्तिसारं विधिरसृजत् सुभ्रुवो दृष्टिम् ॥

श्रीपादस्तु—‘समभिव्याहारोपमाप्यस्ति’ इत्याह । सा
यथा—

प्रकृत्यैव मनोहारि वदनं हरिणीदृशः ।

चन्द्रे ह्लादकता कस्मात् पद्मः केन परिष्कृतः ॥

अत्र सर्वत्र—

न्यूनाधिकत्वशङ्का चेद्विभागेषु तदिष्यताम् ।

किञ्चिद्विशेषमादाय भेदोऽभेदश्च कश्चन ॥

काचित्समस्तान्वयिनी क्रियामात्रान्वया परा ।

विशेषणान्वया काचिदुपमा कापि तत्परा ॥

अत्र च—

न्यूनता साम्यमाधिक्यं यद्यदेवाभिधीयते ।

अहो ! काव्यस्य माहात्म्यं समतैव प्रतीयते ॥

तदाह राजशेखरः—

समानमधिकं न्यूनं सजातीयं विरोधि च ।

सकुल्यं सोदरं कल्पमित्याद्याः साम्यवाचकाः ॥

अलङ्कारशिरोरत्नं सर्वस्वं काव्यसम्पदाम् ।

उपमा कविवंशस्य मातैवेति मतिर्मम ॥

इत्यलङ्कारशेखरे अर्थालङ्कारे उपमासरीचिः ।

अतिसाम्यादपह्नुत(१)भेदयोरुपमानोपमेययोरभेदप्रत्ययो
रूपकम् । यदाह—

तद्रूपकमभेदो यदुपमानोपमेययोः ।

इति । दण्डी च—

उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमुच्यते(२) ।

इति । तद्विभजते—

(१) दपह्नुतभेदप्रत्ययो रूपकमे—इति गपु० पाठः ।

(२) मिष्यते—इति कपु० पाठः ।

विरुद्धं च समस्तं च व्यस्तं रूपकरूपकम् ।

श्लिष्टं च रूपकं तस्मात् सङ्क्षेपात्पञ्चधा स्मृतम् ॥ १॥

तत्र-यत्रोपमानविरुद्धोऽर्थः-तद्विरुद्धम् । यथा—

दिवा न परिभूयते नच मनागपि क्षीयते

नवा चरमवारिधेः पयसि लुप्तिमाविन्दति ।

नच त्रिदशमुध्रुवां वदनकान्तिभिर्जीयते

यशस्तुहिनदीधितिर्जयति कोऽपि भूमीपतेः ॥

समस्तं यथा—

तस्या बाहुलता पाणिपद्मं चरणपल्लवम् ।

मुखेन्दुरक्षिभ्रमरौ सर्वस्वं पुष्पधन्वनः ॥

व्यस्तं यथा—

भुजौ मृणाले वदनं सुधांशुः कुन्दानि दन्ताश्चरणौ सरोजे ।

स्मितं प्रसूनानि करौ प्रवाले पयोधरौ भूमिधरौ मृगाक्ष्याः ॥

रूपकरूपकं यथा—

मुखपङ्कजरङ्गेऽस्मिन् भ्रूलतानर्तकी तव ।

नरीनर्ति लसत्स्वर्णकेतकीदललोचने ॥

श्लिष्टरूपकं यथा—

राजहंसोपभोगार्हं भ्रमरप्रार्थ्यसौरभम् ।

पुष्णाति सुषमां कांचिन्मुखपङ्केरुहं तव ॥

इदं च समस्ताऽसमस्तादिभेदादनन्तम् । लक्षणाप्यत्रैवान्तर्भवति । उपमानोपमेययोरभेदप्रतिप्रत्तेरत्रापि सत्त्वात् । तदुक्तम्-
'रूपकं लक्षणादिक'मिति । सा च द्विधा, समस्तासमस्तभेदात् ।
तत्राद्या यथा—

उदयति कनकाचलयोरुपरि चलत्पङ्कजश्चन्द्रः ।

तदुपरि घनान्धकारः कस्य कृते धातुरीदृशी सृष्टिः ।

अन्त्या यथा—

तामरसे सालसता जलमुचि कश्चिद्विपर्यासः ।
 निस्पन्दता लतायां कथयति कस्यापि पुण्यानि ॥
 इत्यलङ्कारशेखरे अर्थालङ्कारे रूपकमरीचिः ।

अन्यनिमित्तके वस्तुन्यन्यनिमित्तकत्वाऽऽरोपणम्—उत्प्रेक्षा । यथा—

गमनमलसयातैः कुम्भलक्ष्मीं कुचाभ्या—

मविकलकरशोभामूरुकाण्डद्वयेन ।

यदियमहरदेषां हेतुनाऽनेन नूनं

निजवपुषि करीन्द्राः पांसुपूरं क्षिपन्ति ॥

इयं च—

सर्वालङ्कारसर्वस्वं कविकीर्तिविवर्धिनी ।

उत्प्रेक्षा हरति स्वान्तमचिरोढा स्मितादिव ॥

शङ्के मन्ये ध्रुवं प्रायो नूनं जानामि तर्कये ।

इवेत्यादिभिरुत्प्रेक्षा व्यज्यते क्वाव्यवर्त्मनि ॥

अन्यदभिप्रेत्याऽन्याभिधानम्—समासोक्तिः । सैव चाऽन्याप-
 देश उच्यते । यथा—

त्वं पीयूष ! दिवोऽपि भूषणमसि द्राक्षे ! परीक्षेत को

माधुर्यं तव विश्वतोऽपि विदिता माध्वीक ! साध्वी कथा ।

एतत् किन्तु तथाप्यरुन्तुदमिव ब्रूषो न चेत्कुप्यसे

यः कान्ताधरपल्लवे मधुरिमा नान्यत्र कुत्रापि सः ॥

किञ्चिदपह्नुत्य यदन्यार्थप्रदर्शनम्—साऽपह्नुतिः । यथा—

सीत्कारं शिक्षयति व्रणयत्यधरं तनोति रोमाञ्चम् ।

नागरिकः किमु मिलितो नहि नहि सखि ! हैमनः पवनः ॥

कलमधुरं किल कूजन् यमुनाकूलेषु नीलघनदेहः ।

दृष्टः सखि ! गोपालो नहि नहि सखि ! कोकिलो दृष्टः (१) ।

आरब्धानुकूलाऽऽकस्मिकसहकारिलाभः—समाहितम् । यथा—

मानापनोदनविधौ मदिरेक्षणाया
यावन्नमामि चरणावथ तद्वदेव ।
नीपस्खलन्नवसमीरपुरःसराणि
प्रादुर्बभूवुरचिराद् धनगर्जितानि ॥

यस्य वस्तुनो यत्स्वभावता तदाख्यानम्—स्वभावः । तदेव
जातिरुच्यते । यथा—

चलति कथंचित्पृष्ठा यच्छति वाचं कथंचिदालीनाम् ।
आसितुमेव हि मनुते गुरुगर्भभरालसा सुतनुः ॥

विरोधो द्विविधः । तत्राद्यः—पारमार्थिकाऽविरोधेऽपि औचि-
त्येन विरोधिता (१) प्रतीयते यत्र, सः । यथा ‘मनीषिताः सन्ति गृ-
हेषु देवताः’ इत्यादौ । द्वितीयस्तु—यथाश्रुते विरोधसन्धानेऽपि य-
त्राभिप्रेता (२) र्थमादायाऽविरोधः । अयमेव विरोधाभास उच्यते ।
यथा—

भक्तानां कामदस्तुष्टो रुषा कामं दहन्नपि ।
अपि ज्ञानमयः स्थाणुर्यस्तमीशं स्तुवीमहि ॥

उत्तरोत्तरं यत्र सारोत्कर्षः—स सारः । यथा—

विषयेषु तावदबलास्तास्वपि गोप्यः स्वभावमृदुवाचः ।
मध्ये तासामपि सा तस्या अपि साचि वीक्षितं किमपि ॥

समस्तवाक्योपकारकत्वम्—दीपकत्वम् । तच्चाऽभिन्नं भिन्नं च ।
अभिन्नं यथा ‘पाणौ पद्मधियेत्यादौ’ तत्तत्कारकक्रियादिभेदा-
दनन्तम् । भिन्नं यथा—

नृत्यन्ति निचुलोत्सङ्गे गायन्ति च कलापिनः ।
बध्नन्ति च पयोदेषु दृशो हर्षाश्रुगर्भिणीः ॥

अत्र विस्तरभिया सर्वं नोदाह्रियते । एतच्च मालादीपका-

(१) विरुद्धतया—इति ख, गपु० पाठः ।

(२) मिप्रेतमासाद्याविरोधः—इति कपु० पाठः ।

दिभेदादनन्तम् । अत्र पूर्वापरवाक्यार्थयोरुपकार्योपकारक(१)-

शृङ्खला-मालादीपकम् । तत्रोत्तरस्य पूर्वोपकारकत्वं यथा—

चारुता वपुरभूषयदासां तामनूननवयौवनयोगः ।

तं पुनर्मकरकेतनलक्ष्मीस्तां मदस्तमपि वल्लभसङ्गः ॥

पूर्वस्योत्तरोपकारत्वं यथा—

सङ्ग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते(२)

देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितम् ।

कोदण्डेन शराः, शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं,

तेन त्वं, भवता च कीर्तिरतुला, कीर्त्ता च लोकत्रयम् ॥

समानकालोक्तिः-सहोक्तिः । सा द्वयी । उदासीनयोस्त्व-
रामतियत्तये, कार्यकारणयोरपि । आद्या यथा—

सह दीर्घा मम श्वासैरिमाः सम्प्रति रात्रयः ।

समं मम शरीरेण क्षीयन्ते दिवसा अमी ॥

अन्त्या यथा—

वर्धते सह पान्थानां मूर्छया चूतमञ्जरी ।

पतन्ति च समं तेषामश्रुभिर्मलयानिलाः ॥

प्रयोज्यप्रयोजकयोर्वैयधिकरण्यम्-अन्यदेशत्वम् । यथा—

सा बाला वयमप्रगल्भवचसः सा स्त्री वयं कातराः

सा पीनोन्नतिमत्पयोधरयुगं धत्ते सखेदा वयम् ।

साऽऽक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं

दोषैरन्यजनाश्रितैरपटवो जाताः स्म इत्यद्भुतम् ॥

कारणे सत्यपि कार्याभावो-विशेषोक्तिः । यथा—

आवाति वारिधरशीकरवारिवर्षा

स्वैरं कदम्बवनदुर्ललितः समीरः ।

(१) पकारकम्—इति क, गपु० पाठः ।

(२) समासादिते—इति क, खपुस्तकयोः पाठः ।

अङ्गेऽर्पितानि नलिनीनवपल्लवानि

तापस्तथापि सुदृशः शिथिलो न जातः ॥

कारणं विनापि कार्योदयो-विभावना । यथा--

नाङ्गेषु रत्नाभरणानि सन्ति निश्वासहार्याण्यपि नांशुकानि ।

तथापि सा सम्प्रति सारसाक्षी दिने दिने कामपि कान्तिमेति ॥

केचित्तु-‘अन्यदेशत्वमेव विशेषोक्तिविभावने, अधिक-
रणद्वयमादाय’ । अन्ये तु-‘अनयोरेवैकेनाऽपरस्यान्यथासिद्धिः,
व्यतिरेकमादाय’ इति । गोवर्धनस्त्वाभ्यामेवान्यथासिद्ध्याऽन्य-
देशत्वमेव निराचकार । व्यतिरेकालङ्कारस्त्वतिरिच्यत इत्येके ।
स च यथा--

कादाचित्कीं द्युतिं धत्ते कलङ्की क्षीयतेऽन्वहम् ।

दोषाकरः कथङ्कारं त्वदाननसमः प्रिये ! ॥

एकेनापरस्या(१)ऽन्यथासिद्धिराक्षेपः । सोऽपि पृथगित्यपरे ।
यथा--

इन्द्रेण किं स यदि कर्णनरेन्द्रसूनु-

रैरावतेन किमसौ यदि तद्विपेन्द्रः ।

दम्भोलिनाऽप्यलमयं यदि तत्प्रतापः

स्वर्गोऽप्ययं ननु मुधा यदि तत्पुरी सा ॥

सुखबोधाय बालानामतिकोमलवर्त्मना ।

मया संक्षेपणादित्यमलङ्काराः प्रदर्शिताः ॥

यथैतेषां मिथो भेदः परेषां नातिरेकिता

तथाऽलङ्कारसर्वस्वे सप्रपञ्चमदर्शयम् ॥

इति श्रीमाणिक्यचन्द्रकारिते अलङ्कारशेखरे

अलङ्काररत्ने अर्थालङ्कारमरीचिः ।

पञ्चमं रत्नम् ।

उपमा काव्यसम्पदां सर्वस्वम्, सा च साधर्म्यमिति ।
इदानीं तस्य प्रतियोग्यनुयोगिनावाह—

चन्द्रकलाऽम्बुजदाम शिरीषं विद्युत्तारा कनकलता च ।

दमनककाञ्चनयष्टी दीपः सर्वैरोभिर्योषिद्वर्णा ॥ १ ॥

यथा—

शिखेव दीपस्य, लतेव ह्रैमी, कलेव चान्द्री, स्रगिवाम्बुजानाम् ।

शिरीषपुष्पं स्मरहेमयष्टी सा मे कदा लोचनगोचरः स्यात्(१) ॥

दमनकतरुशाखालम्बि लोलङ्ग(२)युग्मं

तुहिनकिरणबिम्बे खञ्जरीटपचारः ।

विकचकमलकोशे दाडिमीबीजपङ्क्ति—

स्त्रितयमिदमपूर्वं दृष्टमेकत्र चित्रम् ॥

‘तडिद्रा तारा वेत्यादि’ ‘उज्जिन्नया रत्नशलाकया वे’त्यादि-
दर्शनात्तथात्वं वर्ण्यत इत्याहुः ।

अत्यन्तानन्दसन्दोहदायिनी परिवर्ण्यते ॥

योषिदित्यनुवर्तते । यथा—

सा कौमुदी नयनयोरमृतैकवर्ति—

रानन्दपङ्कजवनी(३)विलसल्लताभा ।

प्राणाः स्मरस्य जनपुण्यतरोः फलानि

साफल्यमक्षिजनुषां क्व गता न जाने ॥

शक्तिर्मूर्तिमती स्मरस्य जगतां नारीमयं मण्डनं

कान्तानामुपमानकल्पनकलाकान्तेः समुत्तेजनम् ।

(१) पद्यमिदं गपुस्तके नास्ति ।

(२) रोलम्ब—इति खपुस्तके ।

(३) वतीविलसत्तडागः—इति खपु० पाठः ।

लक्ष्मीः संसृतिसागरस्य सरसी लावण्यपुण्याम्भसां
सा राजव्रजचक्षुषां क्षणमभूदानन्दकन्द(१)स्थली ॥
रोचनास्वर्णविद्युद्भिर्हरिद्राभिर्वराटकैः ॥ २ ॥
चम्पकैर्हैमकेतक्या वर्ण्यते तत्सनीर्युतिः ॥

यथा—

प्रत्यग्रपद्मबीजद्युति काञ्चनकेतकच्छायम् ।
गोरोचनाऽतिगौरं वपुरथ साक्षात्कृतं तस्याः ॥
चम्पकदामहरिद्राकाञ्चनसौदामिनीनां च ।
ह्रपयति कान्तिमेषा निजवपुषा पद्मपत्राक्षी ॥

इदमुपलक्षणम् । 'तामग्रतस्तामरसान्तराभा'मित्यादेश्च,
वेत्रत्वचा तुल्यरुचां वधूनां कर्णान्ततो गण्डतलगतानि ।
भृङ्गाः सखेल् यदि नापतिष्यन् कोऽवेदयिष्यन्नवचम्पकानि ॥
इत्यादेश्च, 'मोचात्वचः पञ्चषपाटनाना'मित्यादेश्च, 'काश्मी-
रगौरवपुषामभिसारिकाणामावद्धरेख'(२)मित्यादेस्तत्तत्साम्यमपि
बोध्यम् ।

तमःशैवालपाथोदबर्हभ्रमरचामरैः ॥ ३ ॥

यमुनावीचिनीलाश्मनीलाब्जाभ्रैः समः कचः ॥

यथा—

न जीमूतच्छेदः स हि गगनचारी नच तपो
नचाऽस्येन्दोर्मैत्री नच मधुकरास्ते हि मुखराः ।

(१) पण्यस्थली—इति कपुस्तके, पुण्यस्थली—इति च
पाटः खपुस्तके ।

(२) काश्मीरगौरवपुषामभिसारिकाणा-
मावद्धरेखमभितो मणिमञ्जरीभिः ।
एतत्तमालदलनीलतमं तमिच्चं
तत्प्रेमहेमनिकषोपलतां प्रयाति ॥
खपुस्तके सम्पूर्णमिदं पद्यम् ।

न पिच्छं तत्केकिन्युचितमसितोऽयं नच मणि-

मृदुत्वादां ! ज्ञातं घनचिकुरपाशो मृगदृशः ॥

जानामि जानकि ! कलिन्दसुताजलेऽस्मिन्

स्नातासि हन्त ! यदिमास्तव कुन्तलानाम् ।

वीचीषु नीलकमलस्रजि शैवलेषु

दृश्यन्त एव रुचयः कणशः प्रकीर्णाः ॥

तारा रदानां, वदनस्य चन्द्रं, रुचा कचानां च नभो जयन्तीम् ।

आकण्ठमक्षणोर्द्वितयं मधूनि महीभुजः कस्य न भोजयन्तीम्(१) ।

कूर्पासेन स्थगितहृदया सम्पुटं हाटकীয়ं

मस्तन्यस्ताञ्चलनिवसना चामरं वारिदाभम् ।

यत्राऽऽसीना रतिरिव वणिकप्रेयसी वीथिकायां

विक्रीणीते मुकुलितमुखी संज्ञया मौक्तिकानि ॥

अङ्गुल्या यदि निर्दिशेदरुणिमा लाक्षागुटीविभ्रमं

वाचा यद्यथ शुद्धपारदवटीबुद्धिं रदस्य द्युतिः ।

दृग्भङ्गा यदि नीलिमा वितनुते काचस्रजः प्रत्ययं

विक्रेतुं बत ! मौक्तिकानि भवति व्यग्रा वणिकप्रेयसी (२) ।

इदमप्युपलक्षणम् ।

पुनः पुनः काचन कुर्वती कचच्छटाधिया धूपजधूमसङ्ग्रहम् ।

सखीस्मितैस्तार्किततन्निजभ्रमा बबन्ध तन्मूर्धनि(३) चामरं चिरात

इति धूमसाम्यमपि बोध्यम् ।

‘पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे’

इति रहस्यम् ।

(१) स्वयंवरे इत्थंभूतां विमानस्थां दमयन्तीं राजानो ददृशुः—
इति वाक्यार्थः ।

(२) श्लोकोऽयं ख, गपुस्तकयोर्नास्ति ।

(३) तन्मूर्धज—इति कपु० पाठः ।

ललाटमर्धचन्द्रेण हेमपट्टिकया तथा ॥ ४ ॥

यथा—

केशान्धकारादथ दृश्यभालस्थलार्धचन्द्रा स्फुटमष्टमीयम् ।
एनां यदासाद्य जगज्जयाय मनोभुवा सिद्धिरसाधि साधु ॥

अधस्तादन्यकाराणामुपरिष्ठात्कुरङ्गयोः ।

सिन्दूरविन्दुसुभगा दृष्टा कनकपट्टिका ॥

वल्लीस्मरधनुर्वीचिभृङ्गालीपल्लवैर्भुवौ ॥

यथा—‘अथ सुललितयोषिद्भूलताचारुशृङ्ग’मित्यादि ।

श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातान्

वक्रच्छायां शशिनि शिखिनां बर्हभारेषु केशान् ।

उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूविलासान्

हन्तैकस्मिन्कचिदपि न ते चण्डि ! सादृश्यमस्ति ।

भ्रूपल्लवं मधुपराजिरुचां निधिस्ते

गण्डस्थली कनकदर्पणदर्पहन्त्री ।

हे कम्बुकाण्ठ ! शुककिन्नरहंसवाणि !

प्राणा ममासि मदनस्य च जैत्रमस्त्रम् ॥

चन्द्राऽऽदर्शौ कपोलस्य

सुव्यक्तमव्यवहितश्लोकद्वये । ‘पाणौ पद्मधिया मधूककुसु-
भभ्रान्त्या पुनर्गण्डयो’रित्यादिदर्शनात्तथात्वमपि वर्ण्यते(१) ।

मुखस्येन्द्रवज्रदर्पणाः ॥

यथा ‘किमिन्दुः किं पद्मं किमु मुकुरविम्बं किमु मुख’मित्यादौ ।

तिलप्रसूनं नासायाः

(१) इदमुपलक्षणम्, ‘पाणौ’ ‘गण्डयो’रित्यादेस्तथात्वमपि-
इति खपु० पाठः ।

यथा—

बन्धूकद्युतिबान्धवोऽयमधरः स्निग्धो मधूकच्छवि-

र्गण्डश्चण्डि ! चकास्ति नीलनलिनश्रीमोचनं लोचनम् ।

नासाऽन्वेति तिलप्रसूनपदवीं कुन्दाभदन्ति ! प्रिये !

प्रायस्त्वन्मुखसेवया विजयते विश्वं स पुष्पायुधः ॥

कामतूणीकृत्य नासा वर्ण्यते इति श्रीहर्षः(१) । 'नासा-
वंशो मृगीदृशाम्' इत्यप्यस्ति । 'नासानाली तिलोपमा' इत्यपि
पठन्ति ।

कण्ठः कम्बोः समः स्मृतः ॥

यथा 'हे कम्बुकण्ठि' इत्यादौ, 'कम्बुग्रीवे ! तद्रदेवाष्टमान्त्ये'
इत्यादौ च ।

मृगतन्त्रेन्नपाथोजतत्पत्रझषखञ्जनैः ॥ ६ ॥

नेत्रं चकोरतन्त्रेत्रकेतकालिस्मराशुगैः ॥

यथा—

चकोरनेत्रैणदृगुत्पलानां निमेषयन्त्रेण किमेष कृष्टः ।

सारः सुधोद्गारमयः प्रयत्नैर्विधातुमेतन्नयने विधातुः ॥

'हरिणादथ तन्नयनादथ पञ्चात्पञ्चपत्राच्चे'त्यादि । 'किमब्जे
किं मीना'वित्यादि ।

नयने खञ्जनकमले बाहू विलसन्मृणालविसखण्डे ।

वपुरपि शिरीषपुष्पं मुखमिन्दुस्त्वं शरलक्ष्मीः ॥

चकार सा मत्तचकोरनेत्रा विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षान् ।

पूर्णान् दलैः काचन केतकीनामहो ! वधूनां पृथगेव दृष्टिः ॥

(१) नासाऽदसीया तिलपुष्पतूणं जगत्त्रयव्यस्तशरत्रयस्य ।

इवासानिलामोदभरानुमेयां दधद्विबाणीं कुसुमायुधस्य ॥

एतत्पद्याभिप्रायेणोक्तमिदम् ।

केचित्तु—

कोशातकीपुष्पगुलुच्छकान्तिभिर्मुखैर्विनिद्रोल्बणवाणचक्षुषः ।

ग्रामीणवध्वस्तमलक्षिता जनैश्चिरं वृतीनामुपरि व्यलोकयन् ॥

इति माघदर्शनात् कोशातकीत्वेन मुखं वाणत्वेन नेत्रं वर्ण-
नीयमिति वदन्ति । अन्ये तु—

तथा प्रवृद्धाननचन्द्रकान्त्या प्रफुल्लचक्षुःकुमुदः कुमार्या ।

प्रसन्नचेतस्सलिलः शिवोऽभूत्संसृज्यमानः शरदेव लोकः ॥

इति दर्शनान्नेत्रं कुमुदोपमेयमित्याहुः ।

प्रचालबिम्बबन्धूकपल्लवैरधरोष्ठकौ ॥ ७ ॥

वर्णौ माधुर्यमाश्रित्य यावन्मधुरवस्तुभिः ॥

यथा—

पुष्पं प्रचालोपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।

ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्यास्ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य ॥

तन्वी श्यामा शिखरिदशना पक्वबिम्बाधरोष्ठी

मध्ये क्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः ।

श्रोणीभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्यां

या तत्र स्याद्युवतिविषये सृष्टिराद्येव धातुः ॥

‘बन्धूकद्युतिबान्धवोऽयमधर’ इत्यादि । जपाऽप्यत्र गण-
नीयेति (१) गोवर्धनः । माधुर्यमाश्रित्येत्यादि यथा ‘त्वं पीयूष !
दिवोऽपि भूषणमसी’त्यादौ ।

मुक्तामाणिष्यनारङ्गदाडिमीकुन्दकोरकैः ॥ ८ ॥

ताराभिश्च रदाः

यथा ‘कूर्पासेन स्थगिते’त्यादौ, ‘तन्वी श्यामा शिखरी’त्यादौ ।

तदन्ता नागरङ्गानि छोलङ्गानि पयोधरौ ।

ओष्ठाधरौ च बिम्बानि सा मे फलमयी प्रिया ॥
'दमनके'त्यादि, 'बन्धूकट्युती'त्यादि । तत्कोरकैर्यथा—

अधरः किसलयमङ्ग्री पद्मौ कुन्दस्य कोरका दन्ताः ।

कः कौ के कं कौ कान प्रहसति हसतो हसन्ति हरिणाक्ष्याः ॥ ७

‘तारारदाना’मित्यादि ।

वाणी हंसालिशुककिन्नरैः ॥

वेणुकोकिलवीणाभिर्माधुर्यं मधुरैः सह ॥ ९ ॥

यथा ‘हे कम्बुकण्ठ ! शुककिन्नरहंसवाणी’त्यादि ।

तस्य गोप्तुर्द्विरेफाणां कर्णोत्पलनिपातिनाम् ।

स्वरसंवादिभिः कण्ठैः शालिगोप्यो जगुर्गुणान् ॥

कण्ठः किमस्याः पिकवेणुवीणास्तिस्रो जिताः सूचयति त्रिरेखः ।

इत्यन्तरस्तूयत यत्र कापि नलेन बाला कलमालपन्ती ॥

माधुर्यमिति ।

मधुद्रोणीव मन्दारमरन्दाऽमन्दवृष्टिवत् ।

सुधासार इव द्राक्षामोणी वाणी तव प्रिये ! ॥

बाहुर्बिसेन विद्युद्वल्लिमृणालैः

विसमृणालयोरवान्तरभेदविवक्षयोक्तमिदम् । यथा—

अस्या भुजाभ्यां विजिताद्विसात्किं पृथक्करोऽगृह्यत तत्पसूनम् ।

इहेष्यते तन्न गृहाः श्रियः कैर्न गीयते वा कर एव लोकैः ॥

विद्युन्मृणालसुभगा बाहुवल्ली मृगीदृशः ।

यूतां तु कण्ठकाण्डेषु जाता कनकशृङ्खला ॥

करस्तु पद्मेन ॥

पल्लवविद्रुमकाभ्याम्

यथा—

करकिसलयेन मुदृशा रागसरित्पङ्कजेनैव ।

शिथिलितविट्टममहसा स्पृष्टोऽहं चेतनामलभे(१) ॥

चन्द्रकलाकुन्दकोरकैश्च नखाः ॥ १० ॥

यथा—

निर्भर्त्सिताशोकदलप्रसूति पाणिद्वयं चारुनखं तदीयम् ।

नवोदितेन्दुप्रतिमस्य शोभां व्योम्नः प्रदोषे विफलीचकार ॥

निर्दोषरत्नसुभगैः कुन्दकोरककान्तिभिः ।

नखैः कमलपत्राणि बाला चक्रे पृथक् पृथक् ॥

पूगाब्जतत्कोरकविल्वतालगुच्छेभकुम्भाद्रिघटेशचक्रैः॥

सौवीरजम्बीरकबीजपूरसमुद्गच्छोलङ्कफलैरुरोजः ॥११॥

यथा—

कनकक्रमुकायितं पुरस्तादथ पङ्केरुहकोरकायमाणम् ।

क्रमशः कलशायमानमास्ते(२)मुदृशो वक्षसि कस्य भागधेयम्॥

कलशीयति कुचकमलं कमलीयति लोचनभ्रमरः ।

अणुकीयति पुनरस्या हरिणदृशः प्रत्यहं मध्यः ॥

स्तनविल्वद्वयी तस्याः प्रययौ चक्रवाकताम् ।

उड्डीय पुनरद्रीणां जहार विपुलां श्रियम् ॥

चिरप्रवासिस्तव वाटिकायां विभर्ति चत्वारि फलानि वीरुत् ।

सौवीरजम्बीरकबीजपूरतालान्यसौ धास्यति(३) किं न जाने ॥

स्वगौ वा गुच्छौ वेत्यादि ।

स्वयम्भूः शम्भूरम्भोजलोचने ! त्वत्पयोधरः ।

नखेन कस्य धन्यस्य चन्द्रचूडो भविष्यति ॥

(१) चेतनां न लभे—इति क,खपु० पाठः ।

(२) कमलायमानमास्ते—इति कपुस्तके पाठः

(३) विधास्यतीत्यर्थे धास्यतीति प्रयोगः, धाराविष्यतीति वाऽर्थः ।

‘सम्पुटं हाटकीय’मित्यादि, ‘दमनकतरुशाखालम्बि-छोलङ्ग-
युग्म’मित्यादि ।

महतोऽपि महीयांसमणीयांसमणोरपि ।

त्वत्प्रतीकं विदुर्नूनमणुमध्ये ! नगस्तनि ! ॥

रेखाका(१)राऽलिसुश्यामा रोमालिस्तेन तादृशैः ॥

शैवालधूमभृङ्गालिलताद्यैरुपमीयते ॥ १२ ॥

नाभीविलादुच्चलिता भुजङ्गी रोमालिरास्येन्दुसुधां लिलिधुः ।

समीक्ष्य केशवलिबहिर्मालामुरोजगिर्योः समलीयताऽन्तः(२)॥

सुगममिदम् ।

नाभीरसातलाऽऽवर्तहृदकूपनदादिभिः ॥

यथा—

मदनसरितमेतां गाहमानो जनोऽसौ

जघनपुलिननाभीमण्डलावर्तरम्याम् ।

मुखकमलसनाथामुल्लसद्भ्रूलतोर्मिं

चिरविरहहृताशाऽऽयासमुज्झाञ्चकार ॥

त्वन्नाभिकूपः पातालं तितम्बस्तव मेदिनी ।

पयोधरस्ते हेमाद्रिस्त्वं ममासि जगत्रयम् ॥

हृदनदसरांसि नाभिस्त्रिवली तटिनी रसात्मकं च वपुः ।

तदपि तलोदरि ! सम्प्रति (३)कथमिव सन्तापमातनुषे ॥

वली तटिन्या तद्रूपैः

तत्समैः पाशादिभिः । तदाह—‘त्रिवलीपाशैस्तथा तथा
नद्धः’, ‘कापस्य सोपानमिव प्रयुक्त’मिति ।

पृष्ठं काञ्चनपट्टकैः ॥ १३ ॥

(१) कान्ता—इति कपु० पाठः ।

(२) पद्यमेतत् ख,गपुस्तकयोर्नास्ति ।

(३) सुन्दरि—इति खपु० पाठः ।

यथा—

मुक्तावलिस्ते रदनाः पृष्ठं काञ्चनपट्टकम् ।

नखांशवस्ते रत्नानि मध्ये क्षीणासि किं प्रिये ! ॥

सूच्यग्रतलशून्याऽणुवेदीसिंहादिभिः समः ॥

मुष्टिग्राह्यो भवेन्मध्यः

अत्र मध्यस्याऽतिसूक्ष्मतया तत्प्राधान्येनोपमानता । अत एव मुष्टिग्राह्यता तलप्रमाणता सूक्ष्मत्वादेव मध्ये शून्यता च । अत एव 'सदसत्संशयगोचरोद्गरी'त्यपि वर्णयन्ति ।

जघनं पुलिनोपमम् ॥ १४ ॥

यथा—'मदनसरितमेता'मित्यादि ।

पीठप्रस्तरभूचक्रैर्नितम्बः परिवर्ष्यते ॥

यथा—

नितम्बः स्वर्णपीठं ते तवाङ्गुल्यश्च परलवाः ।

ज्योत्स्नेन्दुपुष्पपीयूषफेनकान्ति स्मितं तव ॥

'तपनीयशिलाशोभा कटि'रित्यादि । 'नितम्बस्तव मे-दिनी'त्यादि ।

चक्रेण विश्वं युधि पुष्पकेतुः पितुर्जितं वीक्ष्य सुदर्शनेन ।

जगज्जिगीषत्यमुना नितम्बमयेन किं दुर्लभदर्शनेन ।

विभ्रम्य तच्चारुनितम्बचक्रे दूतस्य दृक् तस्य खलु खलन्ती ।

स्थिरा चिरादास्त तदूररम्भास्तम्भावुपाश्लिष्य करेण गाढम् ॥

इति नैषधात् , 'रथचरणविशालश्रोणिलोलेक्षणे'ति

माघान्च चक्रान्तरद्वयसाम्यमप्यत्र ।

ऊरुस्तु करिहस्तेन कदल्या करभेण च ॥ १५ ॥

यथा—

कदली कदली करभः करभः करिराजकरः करिराजकरः ।

भुवनत्रितयेऽपि विभर्ति तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः ॥

चरणः पल्लवाम्भोजस्थलपद्मप्रवालकैः ॥

यथा—

विजितप्रवालपल्लवकवलीकृतप्रोल्लसत्सुषमे ।

पदकमले कमलाया लुठदलकः पातु देवकीसूनुः ॥

अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभिर्विक्षेपणाद्रागमिवोद्गिरन्तौ ।

आजहत्तुस्तच्चरणौ पृथिव्यां स्थलारविन्दश्रियमव्यवस्थाम् ॥

पूर्णेन्दुनाङ्गुष्ठनखौ

यथा—

यवाः पदाङ्गुष्ठनखौ मुखं च विभर्ति पूर्णेन्दुचतुष्टयं या ।

कलाचतुःषष्टिरुपैतु वासं तस्यां कथं सुभ्रुवि नाम नाऽस्याम् ॥

गमनं हंसहस्तिवत् ॥१६॥

यथा—‘गमनमलसयःतै’रित्यादि ।

सा राजहंसैरिव सन्नताङ्गी गतेषु लीलाञ्जितविभ्रमेषु ।

व्यनीयत प्रत्युपदेशलुब्धैरादित्सुभिर्नूपुरशिञ्जितानि ॥

इत्यादौ ।

कटाक्षो यमुनावीचिभृङ्गावलिचिषामृतैः ॥

यथा—

शलाहलं वा विलसत्सुधा वा भृङ्गावली वा यमुनोर्मयो वा ।

निशाणवृष्टा मदनेषवो वा यद्वा कटाक्षा हरिणेषणायाः ॥

ज्योत्स्नेन्दुपुष्पपीयूषफेनकैरवबद्धसः ॥ १७ ॥

हसो हास्यम् । यथा—‘ज्योत्स्नेन्दुपुष्पपीयूष’ इत्यादि ।

नूनं ते चोरिता तान्वि ! स्मितेक्षणमुखद्युतिः ।

स्नातुमम्भः प्रविष्टायाः कुमुदोत्पलपङ्कजैः ॥

मुक्ताप्यत्र गणनीया । 'मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थ'मित्यादेः ।
दर्शनं वमदब्जादि

यथा—

धवलयादिव जगदखिलं प्लावयदिव विश्वमेव विशिखौघैः(१) ।
वमदिव कमलसहस्रं लोचनमेणीदृशो जयति ॥

इवासस्तु सुराभिः शनैः ॥

वहन्ति प्रातरम्भोजसौरभोद्गारवासिताः ।

मन्दमन्दममी वाता निश्वासास्तावका इव ॥

हंससारसशब्दाभ्यां वर्ण्यते नूपुरध्वनिः ॥ १८ ॥

यथा—'सा राजहंसैरिवे'त्यादि ।

लीलाचलत्स्नीचरणारुणोत्पलस्फुरत्तुलाकोटिनिनादकोमलः ।

शौरेरुपानूपमपाहरन्मनः स्वरान्तरादुन्मदसारसाऽऽरवः ॥

अत्र श्रीपादानुसारिकविकल्पलताकार एतावद-
धिकमाह—

वेण्याः सर्पाऽसिभृङ्गालयो धम्मिल्लस्य विधुन्तुदः ।

सीमन्तस्याध्वदण्डौ च भ्रुवोः सर्पकृपाणकौ ॥

दन्तस्य जीरका ज्ञेया मदिरा कुमुदं दृशोः ।

जिह्वायास्त्वञ्चलो दोला नासायाः पाटली तथा ॥

वल्लरी लहरी पाशः शाखा बाहुद्वयस्य च ।

प्रवालशाखा बाहुल्याः पलवश्च नखस्य तु ॥

रक्तपुष्पाणि, नाभ्यास्तु विवराभोरुहे समे ।

वीचिसोपाननिःश्रेण्यस्त्रिवल्या इति च स्त्रियाम् ॥

पुंसां तु वृषरक्ताक्षस्कन्धौ स्कन्धस्य सन्निभौ ।

भुजौ वज्रस्य गमनमुक्ष्णामित्यभिकीर्तितम् ॥

गोवर्धनस्तु शरीरतद्वयवयोर्वर्णनीयान्गुणानाह(१)—

सौन्दर्यं मृदुता काश्यमतिकामलता तथा ।

कान्तिरौज्ज्वलयमाद्य(२)ल्यमित्येते वपुषो गुणाः ॥

केशस्य दीर्घकौटिल्यमृदुनैविड्यनीलताः ।

कपोले स्वच्छता कण्ठे द्राघीयस्त्वं त्रिरेखता ॥

नेत्रे स्नेग्धं विशालत्वं लोलताऽपाङ्गदीर्घता ।

नीलता प्रान्तलौहित्यं श्वैत्यं निविडपक्ष्मता ॥

अधरेऽत्यन्तमाधुर्यमुच्छ्वस(३)त्वं सुरक्तता ।

दन्तस्य श्वैत्यलौहित्यं द्वात्रिंशत्ताऽतिदीप्तता ॥

माधुर्यं स्पष्टता वाचां मृदुता समता भुजे ।

करेऽतिमृदुता शैत्यं सर्वभागे च शोणता ॥

स्तने श्यामाग्रतौन्नत्यविस्तारदृढपाण्डुताः ।

रोमास्यं मार्दवं सौक्ष्म्यं श्यामता नाभिगामिता ॥

कान्तिवृत्तानुपूर्वत्वं जङ्घयोर्नातिदीर्घता ।

अत्यन्तमन्दता शैत्यं निश्वासे तु सुगन्धिता ॥

इत्यादि ।

मया संक्षेपशीलेन गच्छता मृदुवर्त्मनि ।

सर्वेषामविरोधेन (४)दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ॥

इत्यलङ्कारशेखरे वर्णकरत्ने योषिद्वर्णनमरीचिः ।

(१) वर्णनीयान्याह—इति गपु० पाठः ।

(२) माधुर्य—इति गपु० पाठः ।

(३) मुच्छ्वसत्वं—इति ख, गपु० पाठः ।

(४) सर्वशिष्टानुरोधेन—इति ख, गपु० पाठः ।

इदानीं पुरुषवर्णनमाह—

राज्ञामत्यन्तपीनत्वमुच्चता दीर्घबाहुता ॥

अत्र पुंसामिति वक्तव्ये प्रायशः कवीनां राजान एव
वर्णनीया भवन्तीति ताननुगृह्यता महर्षिणा राज्ञामित्युक्तम् ।
यथा—

‘व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः बालपांशुर्महाभुजः’

इत्यादौ ।

युगार्गलभुजङ्गेन्द्रदण्डस्तम्भेभ्यस्तकैः ॥ १ ॥

बाहुः

यथा—‘युवा युगव्यायतबाहु’ रित्यादि । ‘भुजे भुजङ्गेन्द्रस-
मानसारे’ इत्यादौ ।

अमुष्य दोभ्यामरिदुर्गलुण्ठने ध्रुवं गृहीताऽर्गलदीर्घपीनता ।

उरःश्रिया तत्र च गोपुरस्फुरत्कपाटदुर्धर्षतिरःप्रसारिता ॥

नागेन्द्रगमनः पीनमैरावतकरायतम् ।

दोर्दण्डं भुवनागारस्तम्भं राजा ममर्श सः ॥

वक्षः कपाटेन शिलापट्टेन चर्ष्यते ॥

(१) यथा—

तस्याभवत्सूनुसदारशीलः शिलः शिलापट्टविशालवक्षाः ।

जितारिपक्षोऽपि शिलीमुखैर्यः शालीनतामत्रजदीड्यमानः ॥

अंसे विपुलता

यथा—‘युवा युगव्यायतबाहुसल’ इत्यादि ।

मध्ये काश्यम्

(१) इत आरभ्य ‘अंसे विपुलता’—इत्यन्तः पाठः कपुस्तके
न दृश्यते ।

यथा—

अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहुर्विशालवक्त्रास्तनु

आरोग्य चक्रभ्रममुष्णतेजास्त्वष्ट्रेव यत्रोल्लिखता विभात ॥

इत्यादि ।

उन्नतता पदे ॥ २ ॥

यथा—

कूर्माकारं चरणयुगलं धूतदिग्दन्तिशुण्डा-

दण्डावूरु भुजयुगमपि व्यक्तनागेन्द्रशोभम् ।

प्रायः पृथ्वीधरणविषये तत्समर्थान् पदार्था-

नेकीकृत्य त्रिभुवनसृजा निर्मिता यस्य मूर्तिः ॥

स्तनयोरिव नारीणामत्यन्तस्वच्छता हृदि ॥

यथा—

सा निर्मले तस्य मधूकमाला हृदि स्थिता च प्रतिबिम्बिता च ।

कियत्प्रमग्ना कियती च मग्ना पञ्चेषुवाणालिरिव व्यलोकि ॥

नारीस्तनस्वच्छता यथा—

प्रतिफलितं गलगरलं कज्जलबुद्ध्या पयोधरे देव्याः ।

प्रातः प्रोज्झितुमिच्छन् गिरिजाहसितो हरो जयति ॥

कान्तिप्रयोजकं यावत् तावत्तद्वत्प्रवर्ण्यते ॥ ३ ॥

तद्वद्योषिद्वत् । यथा—

कृतावरोहस्य हयादुपानहौ ततः पदे रेजतुरस्यं बिभ्रती ।

तयोः प्रवालैर्वनयोस्तथाम्बुजैर्नियोद्धुकामे किमु बद्धवर्मणी ॥

धातुताम्राधरः प्रांशुर्देवदारुवृहद्भुजः ।

प्रकृत्यैव शिलोरस्कः सुव्यक्तो हिमवानिव ॥

चन्द्रानन ! चन्द्रदिनं मृगलोचन ! मृगशिरश्च नक्षत्रम् ।

तिथिरतिथिप्रिय ! नवमी शुभयोगः सुभग ! भाति भवान्(१)॥

कामं कमलपत्राणां नेत्रे तस्यानुकारिणी ।

इत्यादि विस्तृतमन्यत्र । इदमुपलक्षणम् । आह्लादकत्वपुर-
स्कारेण चन्द्रादिसाम्यमुभयोरपि । यथा- 'इत्थं द्विजेन द्विजराजका-
न्ति' रित्यादि 'इन्दुप्रभामिन्दुमतीं वभाषे' इति रघुवंशे, 'स्फुर-
त्कमलप्रभे' इति श्रुतबोधे ।

प्रतापोऽर्काग्नि(२)वज्राद्यैः कीर्तिश्चन्द्रादिशुभ्रकैः ॥

करे पद्मोर्ध्वरेखादि पदे छत्रध्वजादिकम् ॥ ४ ॥

गमनं हस्तिसिंहाभ्यां कार्कश्यं च भुजादिषु ॥

स्फुटमिहोदाहणम् । गमनं यथा—

पूर्वं यथा देवपतेर्नियोगं मूर्ध्ना वहन्कार्मुकवाणहस्तः ।

प्राप्तस्तथैवाशु गजेन्द्रगामी प्रोज्झिद्यमानो नवयौवनेन ॥

'ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी'त्यादि ।

स्युत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः ।

सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः ॥

आदिपदादृषभोऽपि ।

कर्तव्या रत्नसिंहाद्या नरराजादितः पदात् ।

विशेष्यभावो व्यसदां नरभूमि(३)विशेषणात् ॥

यद्यत्सामुद्रिकाद्युक्तं तद्वर्ण्यमुभयोरपि ।

किन्तु शिष्टप्रयोगोऽत्र नियामकतयेष्यते(४) ॥

इत्यलङ्कारशेखरे वर्णकरत्नैः पुरुषवर्णनमरीचिः ।

(१) इदमुत्तरार्थं क, गपुस्तकयोर्नास्ति ।

(२) प्रतापोऽग्न्यादि—इति कपु० पाठः ।

(३) वरभूमि—इति खपुस्तके पाठः ।

(४) मया कल्पतयेष्यते—इति कपु० पाठः ।

इदानीं सादृश्यप्रापकप्रकाशनाह—

हवाद्यैः प्रतिमानाद्यैः समानाद्यैर्निभादिभिः ॥

बन्धुचौराररेवंशाद्यैः सादृश्यप्रतिपत्तयः ॥ १ ॥

इवाद्यैरिति । तदाहुः—

इववद्वायथाशब्दाः समाननिभसंनिभाः ।

तुल्यसङ्काशनीकाशप्रतिमाप्रतिरूपकाः ॥

सदृक्सदृशसंवादिशब्दाः सादृश्यवाचकाः ।

प्रतिमानाद्यैरिति ।

प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया ।

प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिरूपमोपमानं स्यात् ॥

समानाद्यैर्निभादिभिरिति ।

वाच्यलिङ्गाः समानश्च सदृक्षः सदृशः सदृक् ।

साधारणः समस्तुल्यः स्युरुत्तरपदे त्वमी ॥

निभसङ्काशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः ।

बन्धिष्यति ।

बन्धुमित्रं वयस्यश्च प्रेयान् प्रीतः सुहृत् सखा ।

उपमानोपमेययोरेवम् । चौरैरिति ।

प्रतिरोधिपरास्काण्डिपाटच्चरमलिम्लुचाः ।

‘मुखकान्तिचौरश्चन्द्र’ इत्यादि कर्तव्यम् । अरीति ।

रिपुवैरिसपत्नारिद्विषद्वेष्टेणदुर्हृदः ।

द्विड्विपक्षाऽहिताऽमित्रदस्युशात्रवशत्रवः ॥

अभिघातिपराऽरातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः ।

‘चन्द्रस्य वैरि मुख’मित्यादि कर्तव्यम् । वंशाद्यैरिति ।

सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ ।

वंशोऽन्ववायः सन्तानः सपिण्डास्तु सनाभयः ॥

समानोद्दर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः ।

सगोत्रवान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः ॥

‘चन्द्रसगोत्रं, चन्द्रसोदरं मुख’मित्यादि कर्तव्यम् ।

प्रकारान्तरमाह—

भृतकाद्यैश्च भृत्याद्यैर्न्यक्कारार्थैः क्रियापदैः ॥

सन्देहतत्तद्वाक्याद्यैः सादृश्यं प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

भृतकाद्यैरिति ।

भृतको भृतिभुक् कर्मकरो वैतनिकश्च सः ।

‘मुखस्य भृतकश्चन्द्र’ इत्यादि कर्तव्यम् (१) । भृत्याद्यैरित्यादि ।

भृत्यदासेयदासेरदासगोप्यकचेटकाः ।

नियोज्यकिंकरप्रेष्यभुजिष्यपरिचारकाः ॥

‘मुखस्यदासः शशी’त्यादि कर्तव्यम् । न्यक्कारार्थैरिति ।

न्यक्करोति तिरस्कुर्वन् प्रतिक्षिपति भर्त्सति ।

आक्रोशत्यवजानाति कदर्थयति निन्दति ॥

विडम्बयति संरुन्धे हसतीर्ष्यत्यसूयति ।

‘त्वन्मुखं चन्द्रं न्यक्करोती’ति विधेयम् (२) ।

तृणीकृतमधिक्षिप्तं निरस्तं च लघूकृतम् ।

अनादृतमवज्ञातमम्भोजं त्वन्मुखेन्दुना ॥

सन्देहेति । यथा—‘किमिन्दुः किं पद्म’मित्यादि । तत्तद्वाक्यैरिति ।

तस्य पुष्पाति सौभाग्यं तस्य कान्तिं विलुम्पति ।

तेन सार्धं विगृह्णाति तुलां तेनाधिरोहति ॥

तत्पदव्यां पदं धत्ते तस्य कक्षां विगाहते ।

(१) इत्यपि बोद्धव्यम्— इति कपु० पाठः ।

(२) ध्येयम्—इति कपुस्तके ।

तमर्थमनुबध्नाति तच्छीकं तन्निषेधति ॥
 तस्य चानुकरोतीति तमर्थमनुवि(१)न्दति ।
 आकारयत्याह्वयते जिगीषति सरोरुहम् ॥
 विधिरम्भोजसाम्राज्ये मुखेन्दुमभिषिञ्चति ।
 तस्या मुखेन सदृशं कश्चन्द्रं कर्तुमिच्छति(२) ॥
 भवतीन्दुर्न दासोऽपि त्वदास्यं चेत् किमिन्दुना ।
 चन्द्रमूर्ध्नि पदं धत्ते दृथा चन्द्रस्तपस्यति(३) ॥
 लीयते चन्द्रमाः कापि विभेति च पलायते ।

दण्डी तु—

प्रतिच्छन्दसरूपादिसजातीयाऽनुवादिनः ।
 सलक्षणसपक्षाभसवर्णतुलितादिकम् ॥
 कल्पदेशीयदेश्यादि ये चान्यूनार्थवाचिनः ।
 समासश्च बहुव्रीहिः शशाङ्कवदनादिषु ॥
 भवन्तीवादिशब्दाश्च सादृश्यप्रतिपत्तये ।

इत्याह ।

कवीनां घटनाऽन्यैव चराचरविलक्षणा ।
 अकर्तुमन्यथाकर्तुं कर्तुं या क्षमते जगत् ॥
 इति श्रीमाणिक्यचन्द्रकारिते अलङ्कारशेखरे
 वर्णकरत्ने सादृश्यवर्णनमरीचिः ।

(१) धावति—इति खपु० पाठः ।

(२) कः कर्तुं चन्द्रमीश्वरः—इति खपुस्तके ।

(३) चन्द्र प्रतप्यसि—इति कपुस्तके, चन्द्र तपस्यति—इति च
 खपुस्तके पाठौ दृश्येते । तौ च दूषितत्वात्सङ्गतत्वाच्च
 न शोभनीयौ ।

षष्ठं रत्नम् ।

इदानीं कविसम्प्रदायस्य सर्वापेक्षयाभ्यर्हितत्वं दर्श-
यन्नाह—

असतोऽपि निबन्धेन सतामप्यनिबन्धनात् ॥

नियमस्य पुरस्कारात् सम्प्रदायस्त्रिधा कवेः ॥ १ ॥

असतोऽपीति । वस्तुगत्या यन्न भवति तदपि कवि-
भिर्निबध्यते । यथा—

रत्नानि यत्र तत्राद्रौ हंसाद्यल्पजलाशये ।

जलेभाद्यं नभोनद्यामम्भोजाद्यं नदेष्वपि ॥

तिमिरस्य तथा मुष्टिग्राह्यत्वं मृचिभेद्यता ।

शुक्लत्वं कीर्तिपुण्यादौ काष्ण्यं चाकीर्त्यघादिषु ॥

प्रतापे रक्ततोष्णत्वे रक्तत्वं क्रोधरागयोः ।

ज्योत्स्नापानं चकोराणां प्रवालं सर्ववीरुधाम् (१) ॥

केसराशोकयोः सत्स्त्रीगण्डूषात् पादघाततः ।

मासान्तरेऽपि पुष्पाणि रोमालिस्त्रिवालः स्त्रियाम् ॥

सतामपीति । पारमार्थिकमपि न निबद्ध्यते । यथा—

वसन्ते मालतीपुष्पं फलपुष्पे च चन्दने ।

कामिदन्वेषु कुन्दानां कुङ्कुमेषु च रक्तता ॥

नारीणां श्यामता पातः स्तनयोर्यच्च (२) वा ह्रिये ।

नियमस्येति ।

हिमवत्येव भूर्जत्वक् चन्दनं मलये परम् ।

हेमन्तशिशिरौ त्यक्त्वा सर्वदा कमलस्थितिः ॥

(१) शैवालं सर्ववारिषु-इति खपु० पाठः ।

(२) नम्रता तथा-इति कपुस्तके ।

किंच(१)—

सामान्यग्रहणे शौक्ल्यं पुष्पाम्भश्छत्रवाससाम् ।
 ध्वजचामरहंसानां हारस्य वकभस्मनोः ॥
 कृष्णत्वं सर्ववृक्षादि(२)मेघवारिधिवीरुधाम् ।
 भिल्लकाचासुराणां च धूमपङ्कशिरोरुहाम् ॥
 लौहित्यं धातुमाणिक्यजपारत्रविवस्वताम् ।
 पद्मपल्लवबन्धूकदाडिमीकरजादिषु ॥
 पीतत्वं शालिमण्डूकवल्कलेषु परागके ।
 वर्षास्वेव शिखिप्रौढिर्मधावेव पिकध्वनिः ॥

अन्यच्च—

कमलासम्पदोः कृष्णहरितोर्नागसर्पयोः ।
 पीतलोहितयोः स्वर्णपरागाग्निशिखासु च ॥
 चन्द्रे शशैणयोः कामध्वजे मकरमत्स्ययोः ।
 दानवासुरदैत्यानामैक्यमेवाभिसंहितम् ॥

अपिच—

चिरन्तनस्यापि तथा शिवचन्द्रस्य बालता ।
 मानवा मौलितो वर्ण्य देवाश्चरणतः पुनः ॥
 भुवनानि निबध्नीयात् त्रीणि सप्त चतुर्दश ।
 चतस्रोऽष्टौ दश दिशश्चतुरः सप्त वारिधीन्(३) ॥
 अष्टादश स्मृता विद्याश्चतस्रश्च चतुर्दश ।
 धे स्थले ते जले जीवा भिन्दन्त्यर्कं रणे मृताः ॥
 महस्वमादौ सर्गान्ते सूक्ष्मता जगतामपि ।

(१) किंच-इति खपुस्तके नास्ति ।

(२) शैलवृक्षादि-इति खपुस्तके ।

(३) 'चतस्रोऽष्टा'वित्यादि पद्यं घपुस्तके नास्ति ।

शैलादिभिद्यते शब्दान्नभः (१) शनधनूपरि ? ॥

नाम तत्तदुपाधौ स्याच्छङ्करो वृषवाहनः ।

चिह्नत्वेन वृषाङ्कोऽयं ध्वजे सत्त्वाद्दृषध्वजः ॥

शूली न सर्पा गिरिशः शशी न हरिणी विधुः ।

इन्दुमौलिर्महादेवो गङ्गामौलिर्नतु कचित् ॥

रलयोर्दलयोश्चैव वक्षयोः सशयोर्न भित् ।

नानुस्वारविसर्गौ च चित्रमङ्गाय सम्मतौ ॥

इववद्वाहिहीहस्मउतवैतुकिलैवच ।

पदान्येतानि देयानि पादस्याद्ये न जातुचित् ॥

भूतेन्द्रभास्तेशात्माक् महच्छब्दो निरर्थकः ।

दुरथो ब्राह्मणे वृष्टिभोज्यौषधपथादिषु ॥

इत्यलङ्कारशेखरे कविसम्प्रदायरत्ने नियममरीचिः ।

अथ संक्षेपेण वर्णनीयमाह—

वर्ण्यश्च राजा देवी च देशो ग्रामः पुरी सरित् ॥

सरोऽन्धयरण्योद्यानाद्रिप्रयाणरणवाजिनः ॥ १ ॥

हस्त्यर्कचन्द्रावृतवो विवाहोऽथ स्वयंवरः ॥

सुरापुष्पाम्बुसम्भोगविश्लेषमृगयाऽऽश्रमाः ॥ २ ॥

काला(२) ऋतुवयःसन्धी ध्वान्तवृक्षाभिसारिकाः ॥

एषां विशिष्य वर्णनप्रकाराः (३) प्रदर्श्यन्ते—

नृपे कीर्तिप्रतापाऽऽज्ञादुष्टशान्तिविवेकिताः ।

धर्मप्रयाणसंग्रामशस्त्राभ्यासनयक्षमाः ॥

(१) नभःपूर्तिरथोद्गमम्—इति कपु० पाठश्चिन्त्यः ।

(२) कालान्तरं—इति कपु०, कलाऋतु—इति च खपु० पाठः ।

(३) वर्णनमाह—इति कपु० पाठः ।

प्रजापालोऽरिशैलादिनिवासो (१) रिपुशून्यता ।
 औदार्यधैर्यगा(२)म्भीर्यैश्वर्यस्थैर्योद्यमादयः ॥
 देव्यां सौभाग्यलावण्यशीलशृङ्गारमन्मथाः ।
 त्रपाचातुर्थदाक्षिण्यमेममानत्रतादयः ॥
 देशे बहुखनिद्रव्यपण्य(३)धान्यकरोद्भवाः ।
 दुर्गग्रामजनाधिक्यनदीमातृकतादयः ॥
 ग्रामे धान्यलतावृक्षसरसपशुपुष्टयः ।
 क्षेत्रादिह(४)दृकेदारग्रामस्त्रीमुग्धविभ्रमाः ॥
 पुरेऽष्टपरिखावप्रप्रतोलितोरणध्वजाः ।
 प्रासादाध्वप्रपाऽऽरामा वापी वेश्या सती नदी ॥
 सरित्यम्बुधियायित्वं वीच्यो वनगजादयः ।
 पद्मानि षट्पदा हंसनक्राद्याः (५) कूलशाखिनः ॥
 सरस्यम्भोलहर्यम्भोगजाद्यम्बुजषट्पदाः ।
 हंसचक्रादयस्तीरोद्यानस्त्रीपान्थकेलयः ॥
 अब्धौ द्वीपाद्रिस्तनोर्मिपोतयादोजलप्लवाः ।
 विष्णुः कुल्यागमश्चन्द्रादृद्धिरौर्वोऽब्द(६)पूरणम् ॥
 अरण्येऽहिवराहेभयूथसिंहादयो द्रुमाः ।
 काकोलूककपोताद्या भिल्लभल्लूदवादयः ॥
 उद्याने सरणिः सर्वफलपुष्पलतादयः ।

- (१) शैलादिवासोऽरिपुरशून्यता—इति ख,ग,घपु० पाठः ।
 (२) गाम्भीर्यशौर्यैश्वर्यो—इति ख,ग,घपुस्तकेषु ।
 (३) पशुधान्य—इति खपु० पाठः ।
 (४) रुद्र—इति कपु०, घट्ट—इति घपु० पाठः ।
 (५) चक्राद्याकुलशाखिनः—इति कपु० पाठः ।
 (६) रौर्वोद्य—इति कपुस्तके ।

पिकालिके(१)किङ्माघाः क्रीडावाप्यध्वगस्थितिः ॥

शैले मेघौषधी(२) धातुवंशकिन्नरनिर्झराः ।

शृङ्गपादगुहारत्नवनजीवाद्युपत्यकाः ॥

प्रयाणे भेरिनिस्वानभूकम्पबलधूलयः ।

कर(३)भोक्षध्व(४)जच्छत्रवणिकृशकटवेसराः ॥

युद्धे तु वर्मवलवी(५)ररजांसि तूर्य-

निर्घातनादशरमण्डपरक्तनद्यः ।

छिन्नातपत्ररथचामरकेतुकुम्भि —

योधाः सुरीवृतभटाः सुरपुष्पवृष्टिः ॥

अश्वे वेगित्वमौन्नत्यं तेजः सलक्षणस्थितिः ।

सुरोत्खातरजःप्रौढिजातिर्गतिविचित्रता ॥

गजे सहस्रयोधित्वमुच्चता कर्णचापलम् ।

अरिव्यूहविभेदित्वं कुम्भमुक्तामदालयः ॥

सूर्येऽरुणता रविमणिचक्राम्बुजपथिकलोचनप्रीतिः ।

तारेन्दुदीपकौषधि(६)घूकतमश्चौरकुमुदकुलटार्तिः ॥

चन्द्रे कुलटाचक्राम्बुजचौरविरहितमौऽतिरौज्ज्वल्यम् ।

जलधिजननेत्रकैरवचकोरचन्द्राश्मदम्पतिप्रीतिः(७) ॥

(१) कोलि-इति क,ख,गपु० पाठः ।

(२) महौषधी-इति खपु० पाठः ।

(३) परक्षोभगज-इति ग,घपु० पाठः ।

(४) गज-इति खपुस्तके ।

(५) चार-इति खपु०, चर्मतलवार-इति घपु० पाठः ।

(६) षध्युलूकतम-इति कपुस्तके पाठः ।

(७) जलनिधिजननेत्रकैरवचकोरचन्द्राश्मदं प्रतिप्रीतिः-इति कपु० पाठः ।

सुरभौ दोलाकोकिलदक्षिणवातद्रुपल्लवोज्जेदाः ।
 जातीतरपुष्पचयाऽऽम्र(१)मञ्जरीभ्रमरझङ्काराः ॥
 ग्रीष्मे पाटलमल्लीतापसरःपथिकशोषवातोल्काः ॥
 सक्तुप्रपाप्रपास्त्रमृगतृष्णाभ्रादिफलपाकाः ॥
 वर्षासु घनशिखिस्मयहंसगमाः पङ्ककन्दलोद्भेदौ ।
 जातीकदम्बकेतकझञ्झानिलनिम्नगाहलिप्रीतिः ॥
 शरदीन्दुरविपटुत्वं जलाच्छताऽगस्त्यहंसवृषदर्पाः ।
 सप्तच्छदाः (२)सिताभ्राब्जरुचिः शिखिपक्षमदपाताः ॥
 हेमन्ते दिनलघुता मरुवकयववृद्धि(३)शीतसम्पत्तिः ।
 शिशिरे कुन्दसमृद्धिः कमलहतिर्वा गुडामोदाः ॥
 विवाहे स्नानशुद्धाङ्गभूषा(४)तूर्यत्रयीरवाः ।
 वेदीसङ्गीतहोमा(५)दिलाजमङ्गलवर्णनम् ॥
 स्वयंवरे शचीरक्षा मञ्चमण्डपसज्ज(६)ता ।
 राजपुत्रीनृपाकारान्वयचेष्टाप्रकाशनम् ॥
 सुरापाने विकलता स्खलनं वचने गतौ ।
 लज्जामानच्युतिः प्रेमाधिक्यं रक्ताक्षता भ्रमः ॥
 पुष्पावचये पुष्पावचयः पुष्पार्पणार्थने दयिते ।
 मालागोत्रस्खलने क्रोधो वक्रोक्तिसंभ्रमाश्लेषाः ॥
 जलकेलौ सरःक्षोभश्चक्रहंसापसर्पणम् ।

-
- (१) द्रुममञ्जरी—इति क,घ,पु० पाठः ।
 (२) सप्तच्छदासिताभ्राब्ज—इति क,ख,गपु० पाठो विचार्यः ।
 (३) वृद्धि—इति क,घपुस्तकयोर्नास्ति ।
 (४) भूषोल्लु—इति ग,घपु० पाठः ।
 (५) रामादि—इति कपु० पाठः ।
 (६) सज्जनाः—इति खपु० पाठः ।

पद्ममलानिः पयःक्षेपोऽक्षिरागो भूषणच्युतिः ॥
 सुगते सात्विका भावाः सीत्काराः कुड्मलाक्षता
 काञ्चीकङ्कणमञ्जीररवो र(१)दनखक्षत ॥
 विरहे तापनिश्वासचिन्तामौनकृशाङ्गताः ।
 अब्दसंख्या निशादैर्घ्यं जागरः शिशिरोष्णता ॥
 मृगयायां च संचारो (२) वागुरा नीलवेषता ।
 मृगाधिक्यं मृगप्राप्तो हिंसद्रोहो गतिस्वरा ॥
 आश्रमेऽतिथिपूजैणविश्रामो हिंस्रशान्तता ।
 यज्ञधूमो मुनिमुता दुसेको बल्कलं द्रुमाः ॥
 पद्मकोशोत्सवः(३) प्रातर्मध्याह्ने तापसंलुवः ।
 सायं सूर्येऽतिलौहित्यं चक्रपद्मादिविप्लवः ॥
 पूर्वर्त्तव्येनतन्वोश्च सन्धिं व्याप्योपवर्णनम् ।
 एवं शैशवतारुण्यमाध्यस्थं विषमं च तत् ॥
 अन्धकारेऽतिकाठिन्यं विश्वलोपसमर्थता ।
 आकस्मिकसमारम्भो निःशङ्कमभिसारि(४)ता ॥
 वृक्षे प्रचुरशाखत्वं दलाऽदर्शितसूर्यता ।
 उच्चता प्रसवोत्कर्षो वयःपथिकसेव्यता ॥
 अभिसारे भयभ्रंशो मञ्जीरादितिरस्क्रिया ।
 साहसं रागितोत्कर्षाः कालानुगुणवस्त्रता ॥
 इत्यलङ्कारशेखरे कविसम्प्रदायरत्ने वर्णनीयमरीचिः ।

नियमान्तरमाह—

श्वेताश्चन्द्रादयो ज्ञेया नीलाः श्रीकेशवादयः ॥
 शोणास्तु क्षात्रधर्माद्याः पीता दीपशिखादयः ॥ १ ॥

(१) ऽधर-इति खपु० पाठः । (२) श्वसंचारो इति-गपु० पाठः ।

(३) पद्मकेकोत्सवः—इति क,ख,गपु० पाठः ।

(४) सारिकाः—इति क,घपु० पाठः ।

धूसरा अ(१)थ धूल्याद्या ज्ञातव्याः काव्यवर्त्मनि ॥

अत्रैवं ज्ञातव्यम्—

श्वेतानि चन्द्रशक्राश्वशम्भुनारदभार्गवाः ।
 हली शेषादिशक्रेभौ सिंहसौधशरद्वनाः ॥
 सूर्येन्दुकान्तनिर्मोकमन्दारद्रुहिमाद्रयः ।
 हिमहासमृणालानि स्वर्गङ्गेभ(२)रदाश्रकम् ॥
 सिकताऽमृतलोध्राणि गुणकैरवशर्कराः ।
 नीलानि कृष्णचन्द्राङ्गव्यासरामधनञ्जयाः ॥
 शनिर्द्रुपदजा काली राजपट्टं विदूरजम् ।
 विषाऽऽकाश(३)कुहूशस्त्राऽगुरुपापतमोनिशाः ॥
 रसावद्भुतशृङ्गारौ मद(४)तापिच्छराहवः ।
 सीरिचीरं यमोरक्षः कण्ठः खञ्जनकेकिनोः ॥
 कृषा छाया गजाङ्गारखलान्तःकरणादयः ।
 शोणानि क्षात्रधर्मश्च त्रेता रौद्ररसस्तथा ॥
 चकोरकोकिलापारावतनेत्रं कपेर्मुखम् ।
 तेजः सारसमस्तं(५) च भौमकुङ्कुमतक्षकाः ॥
 जिह्वेन्द्रगोपखद्योतविद्युत्कुञ्जरविन्दवः ।
 पीतानि दीपजीवेन्द्रगरुडेश्वरदृ(६)ग्जटाः ॥
 ब्रह्मा वीररसस्वर्णक(७)पिद्वापररोचनाः ।
 किञ्जल्कचक्रवाकाद्या हरितालं मनःशिला ॥

(१) रथ—इति खपुस्तके ।

(२) स्वर्दण्डेभ—इति क, गपु०, श्वदन्तैभ—इति च घपु० पाठः ।

(३) विषकाश—इति घपुस्तके ।

(४) तथा पिच्छं च—इति कपु० पाठः ।

(५) पूषणमस्तं—इति कपु० पाठः ।

(६) सज्जटाः—इति कपुस्तके । (७) कलि—इति गपु० पाठः ।

धूसराणि रजो लूता करभो गृहगोधिका ।

कपोतमूषकौ दुर्गा काककण्ठखरादयः ॥

इदमुपलक्षणम् —

हरिताः सूर्यतुरगा बुधो मरकतादयः ।

इत्यपि बोद्धव्यम् ।

द्वैरूप्ये चाऽप्रासिद्धौ च नियमोऽयमुदाहृतः ।

अन्यद्वस्तु यथा यत्स्यात् तत्तथैवोपवर्ण्यते ॥

इत्यलङ्कारशेखरे कविसम्प्रदाधरत्ने

शुक्लादिनियममरीचिः ।

इदानीं नियमान्तरमाह—

एकस्मादासहस्रं च यद्यद्वस्तु यथा भवेत् ॥

तत्तत् कविप्रयोगेण ज्ञातव्यं काव्यमिच्छता ॥१॥

अत्र ज्ञातव्यम्—

एक ऐन्द्रः करी चाश्वो गजास्यरदशुक्रदृक् ।

द्वयं पक्षनदीतीरनरश्रुतिभुजादिकम् ॥

त्रयं कालाग्निभुवनगङ्गामार्गेशदृग्गुणाः ।

ग्रीवारेखा महीकोणास्तथा शूलशिखावली ॥

सन्ध्या पुरः पुष्कराणि रामविष्णुज्वराऽङ्घ्रयः

चत्वारि वेदब्रह्मास्यवर्णाब्धिहरिबाहवः ॥

स्वर्दान्तिदन्तसेनाङ्गोपाययामयुगाश्रमाः ।

पञ्च पाण्डवरुद्रास्येन्द्रियस्वर्द्व्रता(१)दयः ॥

महाभूतमहापापमहाकाव्यमहामखाः ।

पुराणलक्षणं प्राणानिला वर्गेन्द्रियार्थकाः ॥

षड् वज्रकोणत्रिशिरोनेत्रतर्काङ्गदर्शनम् ।

चक्रवर्ती महासेनवदनानि गुणा रसाः ॥

सप्त पातालभुवनमुनिद्वीपार्कवाजिनः ।
 वाराश्च स्वरराज्याङ्गव्रीहिवह्निशिखादयः ॥
 अष्टौ योगाङ्गवस्त्रीशमूर्तिदिग्गजसिद्धयः ।
 ब्रह्मश्रुतिव्याकरणदिकपालाऽहिकुलादयः ॥
 नवाङ्गद्वारभूखण्डकृत्तरावणमस्तकाः ।
 व्याघ्रीस्तनमुधाख(१)ण्डशेवध्य(२)ङ्कुरसग्रहाः ॥
 दश हस्ताङ्गुलीशम्भुबाहुरावणमौलयः ।
 कृष्णावतारो दिग्विश्वेदेवाऽवस्थेन्दुवाजिनः ॥
 एकादश महादेवाः सेनाश्च कुरुभूपतेः ।
 द्वादशार्का राशिमाससंक्रान्तिगुहबाहवः ॥
 शारिकोष्ठकसेनानीनेत्रक्षमापतिमण्डलाः ।
 त्रयोदश स्युस्ताम्बूलगुणा अथ चतुर्दश ।
 विद्यान्वयमनु(३)स्वाराद्भुवनध्रुवतारकाः ॥
 तिथयः स्युः पञ्चदश षोडशेन्दुकलाऽम्बि(४)काः ।
 अष्टादश द्वीपविद्यापुराणस्मृतिधान्यकम् ॥
 विंशती रावणभुजा(५)नेत्राद्यथ शतं तथा ।
 धार्तराष्ट्राः शतभिषक्त्तारकाः पुरुषायुषम् ॥
 रावणाङ्गुल्यब्जदलशक्रयङ्गाब्धियोजनम् ।
 सहस्रं जाह्नवीवक्त्रशेषशीर्षाम्बुजच्छदाः ॥
 रविर(६)श्म्यर्जुनकरवेदशाखेन्द्रदृष्टयः ।
 उदाहरणमेतेषां प्रसिद्धत्वान्न लिख्यते ।
 प्रहते केवलं पान्था मादृशाः काव्यवर्त्मनि ॥
 इति श्रीमाणिक्यचन्द्रकारिते अलङ्कारशेखरे
 कविसम्प्रदायरत्ने सङ्ख्यानियममरीचिः ।

- (१) कुण्ड—इति क, घपु० पाठः । (२) शङ्करादि—इति कपु० पाठः ।
 (३) स्वराश्चैव—इति कपु० पाठः । (४) कलाः स्मृताः इति कपुस्तके ।
 (५) भुजाङ्गुलयोऽथ—इति क, घपु० पाठः ।
 (६) बाणार्जुन—इति ख, घपु० पाठः ।

सप्तमं रत्नम् ।

इदानीं प्रकारमुपदिशन्नेव कवीनां प्रकर्षबीजमाह—

गतागतसमत्वं च संस्कृतप्राकृतैकताम् ।

तथा वचनयोः साम्यं धर्मिधर्माभिधायि च ॥१॥

कवयः कुर्वते शक्ताः समस्यापूरणादिकम् ॥

आद्यं चतुष्टयं तत्र चित्रकाव्योपकारकम्(?) ॥२॥

गतागतेत्यादि यथा—‘मम रुरु मध्यम सहास कारिका वररव
वनदानव सरसीरस गजभुजग तरुणीरुत रदसोदर नदभेदेन
वरभैरव कलपुलक पतदातप’ इत्यादि । चकारादसाम्येऽपि
स्फुटार्थता यथा—राजा(२) नदी मालिका राजते दीनरक्षी
पिनाकिना नन्दनवन सहसानुत(३) इत्यादि । रेजिरे बभूव
तिष्ठती’त्याख्याते । संस्कृतेत्यादि । तत्र पुंलिङ्गे—

हाराहारविहारसारसमराः सम्भोगभोगा(४)ध्वराः

संहारामरवारवारणरणाष्टङ्कारवीरा(५)कराः ।

लोलोल्लास(६)विलासवायसहराऽहङ्कारहीराङ्कुरा

नीहारोरगताररागतरला गोविन्दकन्दौद(७)नाः ॥

स्त्रीलिङ्गे—

धरणी धारणी गोणी रोहिणी रमणी मणी ।

कन्दली लहरी रम्भा(८) नारी भेरी वसुन्धरा ॥

(१) आदिचतुष्टयं चित्रकाव्योपकारकम्-इति कपु० पाठः

(२) जारा-इति खपु, जरा-इति घपु० पाठः ।

(३) सात्वनुत-इति कपु०, सात्वत-इति च खपु० पाठः ।

(४) रोगाम्बराः-इति ख, घपु० पाठः ।

(५) तीराकराः-इति खपुस्तके ।

(६) लोलोल्लाघ-इति कपु०, लोलोल्लोल-इति च घपु० पाठः ।

(७) कन्दोदराः-इति खपु० पाठः ।

(८) रामा-इति ख, घपु० पाठः ।

नपुंसके—

जलफलपलमूलं वारिकीलालतूलं

वनपललदुकूलं तूण(१)गम्भीरकूलम् ।

सलिलकमलचीरं स्वर्ण(२)राजीवनीरं

हलरजतकुटीरं दारुनालं पटीरम् ॥

भण गच्छ देहि सहर कुरु रोचय मारयाऽवगच्छैहि ।

अवलोकयाऽवचिन्तय खादेति च(३)धातुजं विद्धि ॥

एकस्मिन्नेवार्थे बहुवचनैकवचनयोः साम्यं यथा—

क्रव्यादो देवरो वारि फलिनो बर्हिणो नरः ।

तादृशो भूरुहाद्याश्च मासफेरवसोमपाः ॥

एवं रथिनमन्थानशब्दाः खुरणसादयः ।

धर्मिधर्माभिधायि पदं यथा—

सुषिरार्द्रप्रतिहारचुल्लापिल्लादिशत्रवः ।

स्मेरालसौ मत्सरश्च धर्मिधर्माभिधायकाः ॥

चकाराद्विशेषसामान्यवाचकभावाऽभाववाचकपरिग्रहः ।

तदुक्तम्—

शकुन्तधातुमरुतो गरुत्मत्कामदर्शनम् ।

अक्षं वधूश्च गमनं चेटकाद्या(४)द्विवाचकाः ॥

अपिधानाद्यपूपादिभावाभावप्रदर्शनम् ।

आदिपदात् आरादयुतभिन्नावतंसादि(५)परिग्रहः ।

इत्यलङ्कारशेखरे कविसामर्थ्यरत्ने

चित्राद्युपकारमरीचिः ।

(१) तुङ्ग-इति क, खपु० पाठः । (२) तुच्छ-इति क, खपुस्तकयोः ।

(३) प्रवदेति च-इति घपु० पाठः ।

(४) स्वच्छबधूस्वगमनचटकाद्या-इति कपु० पाठः ।

(५) आनादयुतसिद्धावलग्रावतंसादि-इति खपु० पाठः ।

समस्यापूरणादिकमिति । इदं तु कठिनसमस्याभिप्रायेण ।
तदुक्तं—‘कवयः कुर्वते शक्ता’ इति । तत्रैवं प्रकारः—

यदीदं स्यात्तदेदं स्यात्कर्ता विषयमेति च ।

अयोग्यः खलु कः शब्दः कुत्र संसर्गधीर्न हि ॥

प्रश्नोत्तरात्पदे भङ्गात्पूर्वस्मिन्नाद्ययोजनात् ।

मिथ्याभिधाय्यसावेवमेष सार्वत्रिकः क्रमः ॥

प्रश्नेति ।

के मण्डयन्ति स्तनमण्डलानि कीदृश्युमा चन्द्रमसः कुतः श्रीः ।

किमाह सीता दशवक्त्रनीता हारामहादेवरतातमातः ॥

पदे इति । ‘मृगात् सिंहः पलायते’ इत्यादौ । मृगमत्तीति मृगात्
ते पलाय मांसाय इत्यर्थकरणात् । पूर्वस्मिन्निति । ‘प्रत्यर्थिकीर्ति-
निर्जितकज्जलधवलं जपाकुसुम’मिति यावत् । अवान्तरप्रकारस्तु—

एतत्स्वप्ने मया दृष्टं चित्रन्यस्तं विलोक्यताम् ।

अरिष्टमेतत्सञ्जातमिन्द्रजालं विभावय ॥

प्रबोधयतिबालांश्च यथायोग्यं प्रपूरयेत् ।

सुबोधमिदम् । प्रकारान्तरं तु—

देवर्षिवरशापाद्यैर्मणिमन्त्रैषिधादिभिः ।

मनोरथेन तपसा पापात्पुण्यचयेन च ॥

मायया शम्बरादीनां सर्वं संभावयेत्कविः ।

अत्रादौ द्वन्द्वद्वयम् । तपस्तात्कालिकं पुण्यम् । श्रीपादस्तु—

रागवात्सल्यशोकाद्यैर्वियोगे(१)न मदेन च ।

मतिभ्रमेण शौर्येण विपरीतकरः पुमान् ॥

इत्याह । विशेषस्तु(१)—

कल्पाद्यब्ध्यणु(२)संसर्गप्रीतिचक्षुःष्वणुर्महान् ।

युगान्ततिमिदूरोच्च(३)निकटे महदप्यणु ॥

हरेरधोमुखत्वेन बिम्बाच्च विपरीतता ।

दृक्पीडनात्तनुव्यूहाद्भावेनाद् बिम्बतो बहु ॥

तमोऽकीर्त्यादिभिः काष्ण्यं शौक्ल्यं ज्योत्स्नादिकीर्तिभिः ।

लौहित्यं रक्तपीतादिसन्ध्यारत्नाधरा(४)दिभिः ॥

तिमिर्वृद्धताप्रयुक्तचक्षुर्मन्थम् । इदं च 'शैलीयति पिपीलि-
का' इत्यादौ, 'मशकीयति कुञ्जर' इत्यादौ, 'विपरीतोऽभवज्जन'
इत्यादौ, 'एकोऽपि स शतं नृप' इत्यादौ, 'मषीयति जगन्नय' मि-
त्यादौ, 'श्वेतद्वीपायते जगत्' इत्यादौ, 'पन्नरागायते जगत्'
इत्यादौ क्रमेण बोद्धव्यम् । कासांचित्समस्यानां नानाभुवनीय-
संसर्गविषयत्वात् (५)तत्प्रकाराः प्रदर्श्यन्ते—

जगतः प्रलये भूमिद्यौर्गुरुतत्सुधो(६)दधृतौ ।

बलीन्द्रौ(७) हाटकेशीययात्रायां द्वौ रसातले ॥

हाटकेशः पातालशम्भुः(८) । रसातले इति त्रितयान्वयि(९) ।

(१) असाधारण्येन तत्प्रकारस्तु—इति ख, घपु० पाठः ।

(२) कल्पाद्यब्दघाण्ड—इति कपु० पाठः ।

(३) युगान्ते चातिदूरोच्च—इति कपु० पाठः ।

(४) रत्नकरादिभिः—इति खपु० पाठः ।

(५) भुवनसंसर्गत्वात्—इति कपुस्तके ।

(६) सुधोद्धता—इति खपु० पाठः ।

(७) बलीष्ठौ—इति खपु० पाठः ।

(८) हाटकेशः पातालशम्भुः—इति कपुस्तके नास्ति ।

(९) तृतीयान्वयि—इति कपु० पाठः ।

तथा—

द्यौर्विम्बेन जले (१)शार्ङ्गी त्वब्धिमन्थे द्वयं भुवि ।

भुवीत्युभयान्वयि । तथा—

पातालं वानरो(२)त्क्षिप्तचन्दनद्रुमपन्नगैः ।

ध्वजप्रासादध्रुवीभिर्भूमिः स्वर्गमुपाययौ ॥

श्रीकृष्णस्योदरे सर्वसंसर्गः सार्वकालिकः ।

‘पातालं भूमिश्च स्वर्गं यया’वित्यन्वयः ।

अगस्त्याऽम्भोधिपानादिपौराणिककथाशतैः ।

शिवादिदेवसंचारैः सादृश्यैः सर्ववर्णनम् ॥

शिवादीति । यत्र शिवो याति तत्र तत्रान्तरीयकतया सर्प-
चन्द्रानलादीनामपि गमनमावश्यकमित्यर्थः । सादृश्यैरिति ।

लक्षणया ‘सूच्यग्रे पर्वतद्वय’मित्यादौ । औचित्येन—

संग्रामे कुम्भिमुक्ताभिर्दिवा तारकितं नभः ।

इत्यादौ । राजशेखरस्तु—

उत्पाटितैर्नभोनीतैः शैलैरामूलबन्धनात् ।

तांस्तानर्थान् समालोच्य समस्यां पूरयेत्कविः ॥

इत्याह । वृद्धास्तु—

कः प्रत्येति प्रतीमो न द्राक् प्रत्येमि प्रतीहि च ।

नहि नो तत्किमित्याद्यै(३)रुक्तिमाश्रित्य पूरयेत् ॥

यथा—

पराजितश्चेद्भगवान् जरासन्धेन जन्तुना ।

प्रतीतिरद्य मे जाता मृगात् सिंहः पलायते ॥

(१) जलेशाद्योरब्धि-इति ख,घपु० पाठः ।

(२) वारणे क्षिप्ते-इति कपु० पाठः ।

(३) न किमित्याद्यै-इति घपुस्तके ।

मा संभावय शल्येन फाल्गुनस्य पराजयम् ।

कः प्रतीयात्कुरुश्रेष्ठ ! मृगात् सिंहः पलायते ॥

नहि गाण्डीवकोदण्ड(१)मृगात् सिंहः पलायते ।

तत्किं कमलपत्राक्ष ! मृगात् सिंहः पलायते ॥

सुबोधमखिलम् । तार्किकास्तु(२)—

शब्दादुच्छलिते सिन्धौ शैलाण्डादौ विदारिते ।

त्वत्प्रतापाद्वीभूते स्वर्णाद्रौ(३) मलिने रवौ ॥

विरहे सर्वं दहनः सन्तोषे सर्वमेव शशी ।

कामिनि सर्वं काम्यं शान्ते लोष्ठायते विश्वम् ॥

वैशेषिकेषु काव्येषु गुणेषूत्कृष्टमन्दयोः ।

अपेक्षायां च संसर्गे स्यातामुत्कृष्टमन्दते ॥

वैशेषिकेषु रूपादिपञ्चसु । काव्येषु । गुणेषु शौर्योदार्यसौन्दर्यादिषु । अपरिकलितकाव्यसरणिमीश्वरं वशीकर्तुमनतिचिरमनुसरन् कविः—

अव्ययैरजहलिलङ्गैः साधारणविशेषणैः ।

छन्दो ज्ञात्वा पृथग्वाक्यैः स्वबुद्ध्या मानसीं श्रयेत् ॥

समस्यं पदं वाक्यमिति स्मर्तव्यम्(४) ।

शिशूनां गतयेऽस्माभिर्दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।

काव्यकान्तारपान्थानामीदृगर्थे कियान् श्रमः ॥

इति श्रीमाणिक्यचन्द्रकारिते अलङ्कारशेखरे

कविसामर्थ्यरत्ने समस्यापूरणादिमरीचिः ।

(१) कोदण्डो मृगादित्यादि—इति कपु० पाठः ।

(२) तार्किकास्तु—इति कपुस्तके नास्ति ।

(३) स्वर्णाद्यण्डादितैजसे—इति खपु० पाठः ।

(४) समस्यापदं वाक्यं स्मर्तव्यम्—इति क,पु० पाठः ।

अष्टमं रत्नम् ।

‘रस आत्मे’त्युक्तम् । तत्र यथात्मानं विना शरीरमप्रयोजकम्, तथा रसं विना काव्यम् । यथाह—

साधुपाकेऽप्यनास्वाद्यं भोज्यं निर्लवणं यथा ।

तथैव नीरसं काव्यं न स्याद्रसिकतुष्टये ॥

तत्र रसत्वमङ्गाङ्गिभावापन्नसकलविभावादिसाक्षात्कारकत्वम् । विशेषणं(१) समूहालम्बनवारणाय । रसत्वमपि जातिरिति वयम् । केचित्तु—

कारणेनाऽथ कार्येण सहकारिभिरेव च ।

व्यक्तत्वं नीयमानस्तु स्थायी भावो रसः स्मृतः ॥

कारणमङ्गनानवयौवनादि । कार्याणि—

स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।

वैवर्ण्यमश्रुप्रलयावित्यष्टौ सात्त्विका मताः ॥

सहकारिण उद्यानादयः । व्यभिचारिणो ग्लान्यादयः ।

यदाहुः—

विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः ।

आरोप्यमाणं उत्कर्षं स्थायी भावो रसः स्मृतः ॥

तमिदानीं विभजते—

शृङ्गारहास्यकरुणारौद्रवीरभयानकाः ॥

धीभक्तसाऽदभुतशान्ताश्च काव्ये नव रसाः स्मृताः ॥१॥

शृङ्गारत्वहास्यत्वादिकं जातिविशेष एव(२) । व्यक्तिप्रश्नस्तु सुखज्ञानात्मकरसवादमितेन भवत्येवेति दिक् । तत्र शृङ्गारं विभजते—

सम्भोगो विप्रलम्भश्च शृङ्गारो द्विविधः स्मृतः ॥

(१) अङ्गाङ्गीत्यादि समूहा-इति ख, घपु० पाठः ।

(२) वाक्यमिदं कपुस्तके नास्ति ।

तत्र स्त्रीपुंसलक्षणेष्टप्राप्तौ रतिरेव सम्भोगः । तदुक्तम्—

अनुरक्तौ निषेवेतां यत्रान्योन्यं विलासिनौ ।

दर्शनस्पर्शनादीनि सम्भोगोऽयमुदाहृतः ॥

तत्र नायिकाश्रयः सम्भोगो यथा—

शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनै-

र्निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् ।

विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं

लज्जानम्रमुखीं प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ॥

आलोक्य नम्रमुखीत्यन्वयः । नायिका चतुर्धा—

अनूढा च स्वकीया च परकीया पणाङ्गना(१) ॥ २ ॥

त्रिवर्णिणः स्वकीया(२) स्यादन्याः केवलकामिनः ॥

तत्र—

अनुरक्ताऽनुरक्तेन स्वयं या स्वीकृता भवेत् ॥३॥

साऽनूढेति यथा राज्ञो दुष्यन्तस्य शकुन्तला ॥

देवतागुरुसाक्ष्येण स्वीकृता स्वीयनायिका ॥४॥

परकीयाऽप्यनूढैव विशेषस्तु स्फुटस्तयोः ॥

सामान्यवनिता वेश्या भवेत्कपटपण्डिता ॥५॥

नहि काश्चित्प्रियस्तस्या दातारं पुरुषं (३)विना ॥

अस्याः प्रकाशोऽन्यासां प्रच्छन्नो रमण इति विशेषः । ताश्चाष्टधा—

खण्डितोत्कण्ठिता प्रोष्यत्पतिका(४) चाभिसारिका६॥

कलहान्तरिता वासकसज्जा विप्रलब्धिका ॥

स्वाधीनभर्तृका चान्या चतस्रोऽप्यष्टधा मताः ॥७॥

(१) वराङ्गना-इति कपु०, पराङ्गना-इति च घपु० पाठः ।

(२) त्रिवर्णिनः-इति कपुस्तके ।

(३) नायकं-इति क, घपु० पाठः ।

(४) खपुस्तके प्रोषित्पतिका-इति पाठः । सचाशुद्ध एवेत्युपेक्ष्यः ।

नायकाश्रयो यथा—

त्वं मुग्धाक्षि ! विनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीं
लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्दीटिकासंस्पृशि ।
शय्योपान्तनिविष्टसस्मितसखीनेत्रोत्सवानन्दितो
निर्यातः शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः ॥

रूपसौभाग्यसम्पन्नः कुलीनः कुशलो युवा ॥
अनुद्धतः सूनृतवाङ् नायकः प्रीतये स्त्रियाः ॥ ८ ॥

अयं बहुप्रकारोऽपि संक्षेपेण चतुर्विधः ।

अनुकूलो दक्षिणश्च शठधृष्टौ च ते यथा ॥
नीलीरागो(१)ऽनुकूलः स्यादनन्यरमणीरतः ॥ ९ ॥
दक्षिणश्चाऽन्यचित्तोऽपि यः स्याद्विकृतः स्त्रियाम् ॥
प्रियं वक्त्याप्रियं तस्याः कुर्वन् यो विकृतः(२) शठः ॥ १० ॥
धृष्टो ज्ञातापराधोऽपि न विलक्षोऽवमानितः ॥

विप्रलम्भस्तु—

भावो यदा रतिर्नाम प्रकर्षमधिगच्छति ॥ ११ ॥
नाधिगच्छति चाभीष्टं विप्रलम्भः स उच्यते ॥

अभीष्टं स्त्रीपुंसलक्षणमेव । स च—

पूर्वानुरागो मानात्मा प्रवासः करुणात्मकः ॥ १२ ॥
विप्रलम्भश्चतुर्धा स्यात्पूर्वपूर्वो ह्ययं गुरुः ॥

तत्र—

स्त्रीपुंसयोर्नवाऽऽलोकादेवोल्लसितरागयोः ॥ १३ ॥
ज्ञेयः पूर्वानुरागोऽयमलाभादतिकामयोः ॥

यथा—

प्रेमाद्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गारागोदया—
स्तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्रेष्ठा भवेयुर्मयि

(१) लीनरागो—इति कपुस्तके पाठः प्रकृतविरुद्धः ।

(२) कुर्वन्नविकृती—इति कपुस्तकम् ।

यास्वन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापारोधी क्षणा—

दाशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसान्द्रो लयः ॥

अथाऽन्यवनितासक्तमवगम्य स्ववल्लभम् ॥ १४ ॥

ईर्ष्यावशेन वैमुख्यमेष मान उदाहृतः ॥

यथा—

सा पत्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेशं विना

नो जानाति सविभ्रमाऽङ्गवलनावक्रोक्तिसंस्मृचनम् ।

स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला

बाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलालकैरश्रुभिः ॥

प्रवासः परदेशस्थे द्वितीये विरहोद्भवः ॥ १५ ॥

यथा—

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया—

मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।

अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे

क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः ॥

इत्यादि ।

स्यादेकतरपञ्चत्वे दम्पत्योरनुरक्तयोः ॥

शृङ्गारः करुणाख्योऽयमजस्येव रतेरिव(१) ॥ १६ ॥

ननु शृङ्गारस्य रतिप्रकृतित्वात्तस्याश्च सुखसंवेदनरूपत्वा-
त्तस्य विप्रलम्भेऽसम्भवात् (२) स कथं शृङ्गारभेद इति चेन्न,
'धन्योऽहमस्याः कृते दशमिमामनुभवामि' इति तत्रापि तद-
भिमानात् (३) । क्वचित्सम्भोगपोषकत्वेन स्पृहणीयत्वाच्चेति वि-

(१) विप्रलम्भेऽभावात्-इति कपु० पाठः ।

(२) स्येन्दुमतीरिव-इति घपु० पाठः ।

(३) तदभिधानात्-इति कपु० पाठः

स्तुतं मयैव काव्यरत्ने(१) । श्रीपादस्तु—

रतिर्भवति देवादौ मुनौ पुत्रे नृपे गुरौ ।

शृङ्गारस्तु भवेत् सैव या कान्ताविषया रतिः ॥

तत्र देवे यथा—

कण्ठकोणविनिविष्टमीश ! ते कालकूटमपि महामृतम् ।

अप्युपात्तममृतं भवद्वपुर्भेदवृत्ति यदि मे न रोचते ॥

मुनौ यथा—

हरत्यघं सम्प्रति हेतुरेष्यतः शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः ।

शरीरभाजां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यताम् ॥

पुत्रे यथा—

एहोहि वत्स ! रघुनन्दन ! पूर्णचन्द्र !

चुम्बामि मूर्ध्नि सुचिरं च परिष्वजे त्वाम् ।

आरोप्य वा हृदि दिवानिशमुद्रहामि

वन्देऽथवा चरणपुष्करकद्वयं ते ॥

नृपे यथा—

ते कौपीनधनास्त एव हि परं धात्रीफलं भुञ्जते

तेषां द्वारि नदन्ति वाजिनिवहास्तैरेव लब्धा क्षितिः(२) ॥

तैरेतत्समलंकृतं निजकुलं किंवा बहु ब्रूमहे

ये दृष्टाः परमेश्वरेण भवता तुष्टेन रुष्टेन वा ॥

गुरौ यथा—

हा तात ! विश्वजनवत्सल ! मामकीन—

जीवौषध ! शुमणिवंशवतंसभूत ! ।

स्यां चेद्भवत्कुलजसद्गानि चेटकः स्यां

यद्वा भवच्चरणपङ्कजरेणुरेव ॥

(१) वाक्यरत्ने-इति कपुस्तके ।

(२) स्थितिः-इति खपुस्तकस्थः पाठ एकार्थकत्वादनुरूपयुक्तः ।

हासमूलः समाख्यातो हास्यनामा रसो बुधैः ॥
 चेष्टाङ्गवेषवैकृत्याद्वाच्यो हासस्य चोद्भवः ॥ १७ ॥
 कपोलाक्षिकृतोल्लासो भिन्नोष्ठः स महात्मनाम् ॥
 विदीर्णास्यश्च मध्यानामधमानां मशब्दकः ॥ १८ ॥

यथा—

नपुंसकमिति ज्ञात्वा प्रियायै प्रेषितं मनः ।
 तत्तु तत्रैव रमते हताः पाणिनिना वयम् ॥
 शोकोत्थः करुणो ज्ञेयस्तत्र भूपातरोदने(१) ॥
 वैवर्ण्यमोहनिर्वेदप्रलयाश्रूणि वर्णयेत् ॥ १९ ॥

यथा—

मदेकपुत्रा जननी जरातुरा नवप्रमूर्तिर्वरटा तपस्विनी ।
 गतिस्तयोरेष जनस्तमर्दयन्नहो विधे ! त्वां करुणा रुणद्धि नो ॥
 क्रोधात्मको भवेद्रौद्रः क्रोधप्रौढ्या च वैरिणः ॥
 भीष्मवृत्तिरसामान्यो भवेदुग्रक्रियाश्रयः ॥ २० ॥
 स्वांसघातस्वशंसाऽस्त्रोत्क्षेपभ्रुकुटयस्तथा(२) ॥
 अत्राऽरातिजनाक्षेपो दलनं चोपवर्ण्यते ॥ २१ ॥

यथा—

कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरु पातकं
 मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः ।
 नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभीमकिरीटिना-
 मयमहमसृज्जोदोमांसैः करोमि दिशां बलिम् ॥
 उत्साहात्मा भवेद्दीरो बलशस्त्राश्रयश्च सः ॥
 नायकोऽत्र भवेत्सर्वैः श्लाघ्यैरभि(३)मतो गुणैः ॥ २२ ॥

(१) भूयान्तु रोदनम्—इति कपु० पाठः ।

(२) स्वयं शस्त्रोत्क्षेप—इति कपु०, स्वासाघातस्वशस्त्रास्त्रोत्क्षेप-
 इति घपु० पाठः ।

(३) रधिगतो—इति खपु० पाठः ।

यथा—

क्षुद्राः ! संत्रासमेते विजहित हरयो ! भिन्नशक्रेभकुम्भा !
 युष्मद्वात्रेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्पतन्तः ।
 सौमित्रे ! तिष्ठ पात्रं त्वमसि नहि रुषां नन्वहं मेघनादः
 किञ्चिद्भ्रूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि ॥

भयानको भवेद्भीतिप्रकृतिर्घोरवस्तुनः ॥
 स च प्रायेण वनितानीचबालेषु दृश्यते ॥ २३ ॥
 दिगालोकाऽऽस्यशोषाङ्गकम्पगद्गदसंभ्रमाः ॥
 स्तम्भवैवर्ण्यमोहाश्च वर्ण्यन्ते विवुधैरिह ॥ २४ ॥

यथा—

ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुवर्तति स्यन्दने दत्तदृष्टिः
 पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद् भूयसा पूर्वकायम् ।
 शष्पैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णदर्मा
 पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्या प्रयाति ॥
 बीभत्सः स्याज्जुगुप्सातः सौहृद्यश्रवणेश्वरणात् ॥
 निष्ठीवनास्यभङ्गादि स्यादत्र महतां नच ॥ २५ ॥

यथा—

उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूत्सेधभूयांसि मांसा-
 न्यंसस्फिक्पृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभान्युग्रगन्धीनि जग्ध्वा ।
 आर्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्का-
 दङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमस्ति ॥
 विस्मयात्माऽद्भुतो ज्ञेयः स चाऽसंभाव्यवस्तुनः ॥
 दर्शनाच्छ्रवणाद्यापि प्राणिनामुपजायते ॥ २६ ॥

तत्र नेत्रविकारः (१) स्यात्पुलकः स्वेद एव च॥
निस्पन्दनेत्रता साधुसाधुवादास्तथा (२) मताः ॥ २७ ॥

यथा—

चित्रं कनकलतायां शरदिन्दुस्तत्र खञ्जनद्वितयम् ।
तत्र च मनोजधनुषी तदुपरि गाढान्धकाराणि ॥
सम्यग्ज्ञानसमुत्थानः शान्तो निस्पृहनायकः ॥
रागद्वेषपरित्यागे सम्यग्ज्ञानस्य चोद्भवः ॥ २८ ॥
पश्चात्तापः शरीरादियावद्वस्तुविडम्बनम् ॥
विवेकचित्तस्थैर्यादियोगाद्यास्तस्य लक्षणम् ॥ २९ ॥

यथा—

अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा
मणौ वा लोष्ठे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।
तृणे वा स्त्रौणे वा मम समदृशो यान्तु दिवसाः
क्वचित्पुण्यारण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥
स्त्रौणं स्त्रीसमूहः । अत्राऽहिरिव हारो हेयो नतु हारवदहि-
रप्युपादेय इति बोद्धव्यम् । अत्र सर्वत्र तत्तद्रसमात्रे (३) उदाहर-
णमिति स्मर्तव्यम् ।

इदानीं रसानामविरोधविरोधावाह—

शृङ्गारहास्यौ करुणबीभत्सौ वीररौद्रकौ ॥
भयानकाऽद्भुतौ मित्रे मिथः शान्तो न कस्यचित् ३०
शान्ते करुणबीभत्सौ न किञ्चिद्वेष्टि चाऽद्भुतः ॥
शृङ्गारे शान्तकरुणौ हास्यस्य करुणो रिपुः ॥ ३१ ॥

(१) नेत्रविकासः—इति घपुस्तके ।

(२) तथा च गीः—इति ख, घपु० पाठः ।

(३) तत्तद्रसन्वमात्रे—इति क, खपुस्तकयोः पाठः ।

अत्र करुणबीभत्सयोर्मैत्री विशेषाभिप्रायेणेति स्मर्तव्यम् ।

स्थायी भावो रस इत्युक्तमत आह—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ॥

जगुप्सा विस्मयो भावा निर्वेदः स्थायिनो नव ॥३२॥

स्थायिनो भावा नवेत्यर्थः । ननु निर्वेदस्य कथं शान्तरस-
स्थायिता, व्यभिचारित्वादिति चेन्न । अधिकरणभेदेनोभया-
विरोधादित्यन्यत्र विस्तरः । स्थायिलक्षणं तु —

विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः ॥

स्वात्मभावं नयत्यन्यान् स्थायी भावः स उच्यते ॥३३॥

यथा लवणाकरः(१) । विरुद्धैर्जगुप्सादिभिरविरुद्धै रस्या-
दिभिर्यो न विच्छिद्यते । विशेषलक्षणं तु—मनोऽनुकूलविषयसु-
खात्मकसंवेदनं रतिः । अङ्गक्रीडादिभिश्चेतोविकारो हासः ।
इष्टनाशादिजनितं चित्तवैकल्यं शोकः । प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यप्ररोहः
क्रोधः । कार्यारम्भे स्थिरसंरम्भ उत्साहः । व्याघ्रादिदर्शन-
जनितं चित्तवैकल्यं(२) भयम् । दोषदर्शनात्पदार्थे गर्हणं जुगुप्सा ।
लोकसीमाऽतिक्रान्तपदार्थविषयश्चित्तविकारो विस्मयः । तत्त्वज्ञा-
नादीर्घ्यादिभिः स्वावमाननं निर्वेदः । एते च सर्वभावेषु
मुख्याः । यदाह—

यथा नराणां नृपतिः शिष्याणां च यथा गुरुः ।

तथा सर्वेषु भावेषु स्थायी भावः स्मृतो महान् ॥

विभावो द्विविधः, उद्दीपन आलम्बनश्च । तत्र कोकिलव-
सन्तादिरुद्दीपनः नायिकादिरालम्बनः । योगात्(३) । अस्माकं

(१) यथा लवणाकरः—इति खपुस्तके नास्ति ।

(२) मनःक्लेश्य—इति कपु० पाठः ।

(३) योगादपि—इति कपु० पाठः ।

मते रतित्वादिकमनुभावत्वादिकं च जातिरेव । नहि वैशेषिका-
दिवदस्मत्प्रक्रियेति । अनुभावलक्षणं तु—

अनुभावो विकारस्तु भावसंसूचनात्मकः ॥

तत्र—

हेलाविच्छित्तिबिम्बोककिलकिञ्चितविभ्रमाः ॥३४॥

लीला विलासो हावश्च विक्षेपो विकृतं मदः(१) ॥

मोहायितं कुहमितं मौग्ध्यं च तपनं तथा । ॥३५॥

ललितं चेत्यमी हावाश्चेष्टाः शृङ्गारभावजाः ॥

एतच्चास्माभिरेव प्रपञ्चितमन्यत्र । सात्त्विकलक्षणं तु—

(२)रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते॥३६॥

निर्वृत्तयेऽस्य तत्पागात् प्रभवन्तीति सात्त्विकाः ॥

अस्य रसस्य । व्यभिचारिलक्षणं तु—

विशेषेणाऽभितः काये स्थायिनं भावयन्ति ये॥३७॥

अनु(३)भावादिहेतूस्तान् वदन्ति व्यभिचारिणः ॥

आदिपदात् स्वेदादिपरिग्रहः । ते च—

निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथाऽसूयामदश्च(४)माः ॥३८॥

आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः ॥

ब्रीडा चपलता हर्षश्चावेगो जडता तथा ॥ ३९ ॥

गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्राऽपस्मार एव च ॥

सुप्तं विरोधोऽमर्षश्चाप्यचाहित्यमथोग्रता ॥ ४० ॥

(१) वित्तसंमदः—इति घपुस्तके ।

(२) इत आरभ्य 'व्यभिचारिलक्षणं तु' इत्यन्तः पाठः कपुस्तके नास्ति ।

(३) अनुभूतादि—इति कपु० पाठः ।

(४) भ्रमाः—इति खपुस्तके ।

मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥

त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ॥४१॥

अमी च प्रत्येकं(१) भाव्यन्ते कचिच्छबलतापि(२) । यथा
'काऽकार्यं शशलक्ष्मण' इत्यादौ । अत्र काऽकार्यमिति वितर्कः ।
भूयोऽपि दृश्येत सेत्यौत्सुक्यम् । दोषाणामिति मतिः । कोपे-
ऽपीति स्मृतिः । किं वक्ष्यन्तीति शङ्का । स्वप्नेऽपि सा दुर्लभेति
दैन्यम् । चेतः स्वाथ्यमुपैहीति धृतिः । कः खल्वित्यादि चिन्ता ।
इत्यलङ्कारशेखरे विश्रमरत्ने रसमरीचिः ।

परि रसदोषाऽभावानुकूलवर्णादयः काव्यशरीरे मनः
इत्युक्तम् । अतो रसदोषानिदानीमाह—

स्वस्वशब्दैरुपादानं भावस्य च रसस्य च ॥

कष्टप्रकल्पनीयत्वमनुभावविभावयोः ॥ १ ॥

प्रक्रान्त(३)रसवैरित्वं तेषां व्यक्तिविपर्ययः ॥

अनौचित्यं च सर्वत्र रसे दोषाः स्युरीदृशाः ॥ २ ॥

सामान्यतोविशेषतो वा स्वस्ववाचकशब्दप्रतिपादि(४)ता-
नां निर्वेदादीनां रत्यादीनां वा रसानुगुणत्वमिति सकलानु-
भवसिद्धम् । तत्र व्यभिचारिणः स्वशब्दोपादानं यथा—

सत्रीडा दयितानने सकरुणा मातङ्गचर्माम्बरे

सत्रासा भुजगे सविस्मयरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि ।

सेष्या जन्हुमुतावलोकनविधौ दीना कपालोदरे

पार्वत्या नवसङ्गमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायाऽस्तु वः ॥

(१) प्रत्येकमेव श्लाध्यन्ते—इति ख, घपु० पाठः ।

(२) सर्वभावतापि—इति कपु० पाठः ।

(३) प्रकृते—इति कपु० पाठः ।

(४) पादकानां—इति कपुस्तके ।

सत्रीडा नयननिपातनात् । अत्र व्रीडादीनां स्वस्वभावप्र-
तिपादितानां चमत्कारजनकत्वस्य सहृदयसाक्षिकतया तदभावा-
देव रसभङ्ग इत्युचितम् । एतदेव प्रत्युदाहरणेन प्रतिपादयन्ति—

व्यानम्रा दयितानने मुकुलिता मातङ्गचर्माम्बरे

सोत्कम्पा भुजगे निमेषरहिता चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि ।

मालिभ्रूः सुरमिन्धुदर्शनविधौ म्लाना कपालोदरे
इत्यादि । स्थायिनो यथा —

संप्रहारे प्रहरणैः प्रहाराणां (१) परस्परम् ।

ठणत्कारैः (२) श्रुतिगतैरुत्साहस्तस्य कोऽप्यभूत् ॥

संप्रहारः संग्रामः । अत्रोत्साहस्य । रसस्य रसशब्दप्रतिपादि-
तस्य रसाऽजनकत्वम् । यथा—

तामनङ्गजयमङ्गलश्रियं किञ्चिदुच्चभुजमूलशोभिनीम् ।

नेत्रयोः कृतवतोऽस्य गोचरे कोऽप्यजायत रसां निरन्तरः॥

शृङ्गारादिपदप्रतिपादितस्य यथा—

आलोक्य कोमलकपोलतलाभिषिक्त-

व्यक्तानुरागसुभगामभिराममूर्तिम् ।

पश्यैष बाल्यमतिवृत्त्य विवर्तमानः

शृङ्गारसीमनि तरङ्गितमातनोति ॥

अनुभावस्य कष्टप्रकल्पनीयत्वं यथा—

कर्पूरधूलिधवलद्युतिपूरधौत—

दिङ्मण्डले शिशिररोचिषि तस्य यूनः ।

लीलाशिरोऽशुक्निवेशविशेषकलृप्ति—

व्यक्तस्तनोन्नतिरभून्नयनाऽवनौ सा ॥

(१) स्वहाराणां—इतिकपु० पाठः ।

(२) पुस्तकत्रयेऽपि ह्यणत्कारैः—इति पाठः । स चाऽसङ्गत इव-
प्रतिभाति ।

अत्र चन्द्रादय उद्दीपनाविभावाः शृङ्गार(१)योग्यानुभावप्रती-
त्यास्वादनाऽपर्यवसायिनः स्थिताः । यद्यप्यंशुकनिवेशोऽनुभावत्व-
योग्यस्तथापि तस्य स्तनव्यक्तिप्रयोजकत्वेनोपादानादनुभावत्वा-
पर्यवसानम्(२) । यद्वा पुंनिष्ठ एव शृङ्गारः प्रतिपिपादयिषितः,
'अभून्नयनावनौ से'त्यनेन तस्यैवालम्बनत्वप्रतिपादनात् । नच
पुंसि कश्चिदनुभाव उपात्तः, नच विभावैराक्षेपार्ह इति कष्टेन कल्प-
नीयः । विभावस्य यथा—

परिहरति रतिं मतिं लुनीते

स्खलिततरां परिवर्तते च भूयः ।

इति वत ! विषमा दशाऽस्य देहं

परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्मः ॥

‘इत्यनेन प्रकारेणास्य दशा देहं परिभवति’ इत्यन्वयः ।
अत्र रतिपरिहारादीनामनुभावानां करुणादावपि (३) सम्भवात्
कामिनीरूपो विभावो यत्रप्रतिपाद्यः, प्रकरणादिसापेक्ष(४)त्वात् ।
प्रकृतरसविरोधिविषयको विभावादिः । तत्र विभावव्यभिचा-
णोरुदाहरणं यथा—

प्रसादे वर्तस्व प्रकटय मुदं संत्यज रुषं

प्रिये ! शुष्यन्त्यङ्गान्यमृतमिव ते सिञ्चतु वचः ।

निधानं सौख्यानां क्षणमभिमुखं स्थापय मुखं

न मुग्धे ! प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिणः ॥

(१) शृङ्गारयोग्या अनुभावाप्रतीत्या—इति खपु०, योग्या अनु-
भावाः प्रतीत्यानास्वादना—इति च घपु० पाठः ।

(२) पादानात्तस्य तदनुभावकत्वपर्यवसानम्—इति ख, घपु० पाठः ।

(३) संभावनात्कामिनीरूपो विभावोऽप्यत्र प्रतिपाद्यः—इति
कपु० पाठः ।

(४) सव्यपेक्षत्वात्—इति घपुस्तके ।

अत्र शृङ्गारे प्रतिकूलस्य शान्तस्यानित्यताप्रकाशनरूपो वि-
भावः तत्प्रकाशितो निर्वेदश्च व्यभिचार्युक्तोऽयुक्तः (१), शान्ते नि-
र्वेदस्य स्थायित्वात् । व्यक्तिविपर्यय इति । यद्वाक्तो यद्वर्णनमनुचितं
तत्र तद्वर्णनम् । व्यक्तयो दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याश्च । तत्र
दिव्यत्वम्-अमर्त्यैकरूपता । यथा-शिवादेः शेषादेः । अदिव्य-
त्वम्-मर्त्यैकरूपता । यथा-मालतीमाधवादेः (२) । दिव्यादिव्यत्वम्-
उभयरूपत्वम् (३) । यथा श्रीकृष्णादेः । त्रिविधा अप्येते चतुर्वि-
धा (४) भवन्ति । वीररौद्रशृङ्गारशान्तरसप्रधानाः धीरोदात्तधीरो-
द्धतधीरललितधीरप्रशान्ताः । यथा-रामभार्गवश्रीकृष्णजीमूतवा-
हनाः । एते चोत्तममध्यमाऽधमभेदाद्ब्रह्मो भवन्ति । तत्र स्वःपा-
तालगमनसमुद्राद्युलङ्घनपर्वतस्फोटनाद्युत्साहो दिव्येष्वेव वर्ण-
नीयः । अदिव्येषु तु यावदेव लोकप्रसिद्धमुचितं तावदेव वर्ण-
नीयम् । अनौचिती च महान् रसदोषः । सा च—

भवानीशङ्करादीनां पित्रोर्वा केलिवर्णनम् ।

अत्युक्तिर्वा नभःसाभ्यं स्तनादा (५) वित्पनौचिती ॥

इत्यनेनोक्तास्ति (६) । यद्यपि कुमारसम्भवे कालिदासेन
वर्णितम्, तथाप्यर्वाचीनैर्न कर्तव्यम् । नहि गजादीनामौदर्यं तेजो
वटकाष्ठमशितं पचतीत्यस्मदादीनामप्यौदर्येण (७) तेजसा तथा भ-

(१) रूपोऽनुभावः तत्र प्रकाशितो निर्वेदस्य-इति कपुस्तके ।

(२) मर्त्यैकरूपता-मालती-इति क, घपुस्तकयोर्नास्ति ।

(३) उभयरूपत्वं-इति क, घपुस्तकयोर्न दृश्यते ।

(४) अप्येताश्चतुर्धा-इति कपु० पाठः ।

(५) स्तनादौ स्यादनौचिती-इति ख, घपु० पाठः ।

(६) इत्यनेनास्ति वर्णनम्-इति कपु० पाठः ।

(७) गजादीनामुदर्यं.....त्यस्मदादीनामुदर्येण-इति क, ख-
पुस्तकयोः ।

वितव्यमिति न्यायात् । तस्यापि दोषत्वाद्वा दोषान्तरवदिति (१) ।

दोषो व्यक्तिविवेकेऽयं कविलोकविलोचने ।

काव्यमीमांसकप्राप्तमहिमा महिमाऽऽहतः (२) ॥

यदाह महिमा—

अनौचित्यादृते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम् ।

प्रसिद्धौचित्यमूला हि रसस्थोपाधिषत्परा ॥

ईदृशा इत्यनेनान्येऽप्यनौचित्यहेतवो दोषा भवन्तीति दर्शितम् ।

यथा—नायिकाया मानादिना चरणप्रहारादिना वा नायकस्या-
त्यन्तिककोपादिवर्णनम् । व्यक्तिविपर्ययानौचित्ययोरवान्तर-
भेदविवक्षयेदं (३) भेदकथनम् । अभीष्टं कचिद्दोषनापि । यत्र
न रसहानिर्भवति तत्र सहृदयैव पर्यालोचनीयमिति ग्रन्थगौरव-
भयान्नेह तन्यते इति ।

इत्यलङ्कारशेखरे विश्रमरत्ने रसदोषमरीचिः ।

इदानीमनुकूलान् वर्णादीनाह (४)—

उद्दामा वीररौद्रादौ छन्दोरीत्यक्षरादयः ॥

हृद्याः शृङ्गारहास्यादौ परयोर्भेदयमा गतिः ॥ १ ॥

रौद्रादावित्यादिपदेन भयानकस्य, हास्यादाविति करु-
णस्य परिग्रहः । परयोर्बीभत्साद्भुतयोः । शान्तस्य नियमो

(१) दोषान्वक्तुं वदन्ति—इति कपु० पाठः ।

(२) ‘दोषो व्यक्तिविवेकेऽयं’—‘मीमांसिकप्राप्त’-‘दोषं’—‘वि-
वेकेषु’—‘मीमांसिषु प्राप्त’-‘दोषं’—‘मीमांसिषु प्राप्तमहि-
मा महितादृत’—इति पाठत्रयं क्रमेण क, ख, घपुस्तकेषु-
पलभ्यते ।

(३) विवक्षया भेदः—इति क, घपु० पाठः ।

(४) वर्णनीयानाह—इति कपु० पाठः ।

नास्तीति हृदयम् । उदासा इति । छन्दः दण्डकहंसीस्रग्धरादि ।
रीतिगौडी । अक्षरेषु श्रीपादः—

उदासाः सान्तरालेन(१) सजातीयेतरेण च ।

योगाद्याश्च(२) चत्वारः शेषौ(३) विकटगुम्फना ॥

हृद्या इति । उपेन्द्रादिछन्दः । इह रीतिर्वैदर्भी । अक्षरेषु पुनः
स एव(४)—

रणौ(५) च लघ्वन्तरितौ नश्चोपर्यनुनासिकः ।

असमासोऽथ सोऽल्पो वा हृद्यं स्यात्सन्धिसौख्य(६)वत् ॥

यथा—

अनङ्गरङ्गप्रतिमं यदङ्गं भङ्गीभिरङ्गीकृतमानताङ्गाः ।

कुर्वन्ति यूनां सहसा यथैताः स्वान्तानि शान्ताऽपरचिन्तनानि ॥

अत्र वैपरीत्यं दोषायेति मनसि कृत्वा कचिददोषतामाह—

वक्तुवाच्यप्रबन्धानामौचित्येन कचित्कचित् ।

रचनावृत्तिवर्णानामन्यथात्वमपीष्यते ॥ २ ॥

यथा—

मन्थायस्ताण्वाम्भः प्लुतकुहरचलन्मन्दरध्वानधीरः

कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसंघट्टचण्डः ।

कृष्णाक्रोधाग्रदूतः कुरुशतनिधनोत्पातनिर्घातवातः

केनाऽस्मत्सिंहनादप्रतिरसितसखा दुन्दुभिस्ताडितोऽयम् ॥

(१) स्वान्तरालेन—इति कपु० पाठः ।

(२) योगाद्याश्चैव—इति कपु० पाठः ।

(३) शेषा—इति कपुस्तके ।

(४) पुनस्तु एवं—इति कपु० पाठः ।

(५) नसौ—इति कपु०, ईशौ—इति घपु० पाठः ।

(६) सौष्ठवम्—इति घपु० पाठः ।

भेरीशतसहस्राणि ढकाशतशतानि च ।

एकदा यत्र हन्यन्ते क्रोणाघातः स उच्यते(१) ॥

अत्र हि न वाच्यमुद्दामं(२) प्रश्रत्वात् । प्रबन्धश्चाभिने-
यत्वान्न तथा । किन्तु वक्ता भीमसेन इति तदौचित्यादुद्दामा
वर्णादयः । क्वचिद्वाच्यौचित्यात् । यथा—

शङ्कुव्याकीर्णरङ्कु द्रुतनिशितशरक्षुण्णदीव्यत्तरक्षु

ज्याघोषक्षुब्धकण्ठीरवरवचकितव्यस्तमातङ्गयूथम् ।

खड्गव्यालूनखड्गं तुमलकलकलं प्रान्तकूजच्छकुन्तं

भल्लध्वस्ताऽच्छमललं वनभुवि मृगयाकर्म तेन प्रतेने ॥

अत्र हि वाच्यस्य सर्वप्राणित्रिप्लवात्मकमृगयाया एव त-
यात्वात् तत्त्वम् । क्वचित्प्रबन्धौचित्यात् । यथा कादम्बर्यादौ शृ-
ङ्गारेऽपि न मृगणा वर्णा इति दिक् ।

सर्वसाधारणं दोषमाह—

गृहीतमुक्तको नेष्टो हरचानां विशेषतः ॥

मात्रभेदोऽप्यतः इलाध्यः पदे त्वेष शुभावहः ॥३॥

एकस्य पदस्य शेषे यो वर्णः सोऽपरस्याद्ये न दीयते ।
यथा—नाककला । हकाररेफचकाराणां तु सुतराम् । यथा—

प्रवाहहरिता दूर्वा विहाररसितं (३) तथा ।

स्फूर्जत्काचचया भूमिर्भूयः पुण्यैरवाप्यते ॥

मात्राभेदे तु स्वल्पो दोषः । यथा—नाककादम्बिनी । पदे
त्वेष न दोषः, किन्तु गुणः । यथा 'वन्दामहे महेशान' इत्यादौ ।

(१) पद्यमिदं ख,घपुस्तकयोर्नास्ति ।

(२) वाच्यमुद्दामं प्रबन्धत्वात्—इति कपु० पाठो विपरीतः ।

(३) विवाहरसितं—इति क,खपु० पाठस्तूदाहरणाऽननुकूलः ।

अन्यदप्याह—

रणयोश्च(१) चवर्णस्य शैथिल्यायैव भूरिता ॥ ४ ॥

रेफ(२)णकारचवर्णाणां भूयस्त्वं शैथिल्यहेतुतया रसहानि-
करमित्यर्थः ।

सन्धौ वर्णदोषमाह—

शरहा(३)स्तादतिहृद्यं नमशरहाः काटकाराच्च ॥

छचतथशरानकारा(४)दधरा दोषाय भूयसां योगः ॥५॥

तात् तकारात् कात् ककारात् अधरा अधोवर्तिनः अ-
तिहृद्ययोः शृङ्गारहास्ययो रसयोर्दोषाय भवन्ति । शब्ददोष-
कष्टस्यान्वयबोधविरोधिता, अस्य तु तस्मिन्नपि रसहानिरिति
विशेषः । अनैकान्तिकबाधयोरिवाऽनुमितौ । एतद्विन्ने तदिति
रहस्यम् । भूयसां वर्णानां योगः कात्स्न्यादिपदे ।

श्रुत(५)मेवाऽन्यथाकारमक्षराणि कियन्त्यपि ।

काव्यालङ्कारविद्या(६)यां शौद्धोदनिरसूत्रयत् ॥

उपक्रमो दोषगुणावलङ्कारोऽथ वर्णकः ।

सम्प्रदायः कवेस्तस्य सामर्थ्यमथ विश्रमः ।

अष्टौ रत्नानि दीप्तानि सन्त्यलङ्कारशेखरे ॥

चत्वारः स्युरलङ्कारे सम्प्रदाये मरीचयः ।

सामर्थ्ये द्वौ परस्मिस्तु पञ्चके स्युस्त्रयस्त्रयः ॥

(१) रलयोश्च-इति कपु० पाठः ।

(२) रेफलकार-इति कपु० पाठः ।

(३) रसहा-इति कपु० पाठः ।

(४) शककारा-इति कपुस्तके, मकारा—इति वपुस्तके ।

(५) श्रुति-इति कपु० पाठः ।

(६) विद्याभ्यां-इति कपुस्तके ।

मामकीनां कृतिमिमां द्वेपतो(१) दूषयन्ति ये ।
 काव्यवार्ता न जानन्ति ते नूनं पांसुलासुताः(२) ॥
 आस्ते यद्यपि पूर्वपण्डितकृतव्याख्यैव संख्यावता—
 मानन्दाय तथापि केशवकवेर्वाचामियं गुम्फना ।
 व्याख्यासौष्ठवशब्दलाघवमिथःसम्बन्धपूर्वापर—
 प्रत्यर्थप्रतिबन्धनिर्मलगुणा(३)कुत्राऽन्यतो(४)लभ्यताम् ॥
 तर्कप्रौढमतिः प्रशस्तकवितावल्लीवसन्तोत्सवः
 कोशव्याकरणप्रपञ्चचतुरोऽलङ्कारपारङ्गमः ।
 श्रीमत्केशवमिश्रमद्भुतगुणावासं नियुज्य स्वयं
 चक्रे शक्रसमः प्रबन्धम(५)मलं माणिक्यचन्द्रो नृपः ॥

इति श्रीमन्महाराजमाणिक्यचन्द्रकारिते
 केशवमिश्रकृते अलङ्कारशेखरे
 विअमरत्ने

अनुकूलवर्णादिमरीचिः ।

समाप्तश्चाऽयं ग्रन्थः ।

-
- (१) द्विषन्तो—इति ख, घपु० पाठः ।
 (२) पांसुलाः स्मृताः—इति कपु० पांसुलाः सुताः—इति
 घपु० पाठः ।
 (३) संख्यासौष्ठव...प्रत्यर्थप्रतिबन्ध...गुणः—इति ख, घपु० पाठः ।
 (४) कुत्राप्यतो—इति कपु० पाठः ।
 (५) मनघं—इति ख, घपुस्तकयोः पाठः ।

अलङ्कारशेखरान्तर्गतानां कारिकाणां

वर्णक्रमानुसारि

सूचीपत्रम् ।

कारिकाः	पृष्ठाङ्काः	कारिकाः	पृष्ठाङ्काः
अत्यन्तानन्दसन्दोह	४०	क्रोधात्मको भवेद्दौद्रः	८०
अनुकूलो दक्षिणश्च	७७	गतागतसमत्वं च	६९
अनुप्रासेषु नो कष्टं	२४	गमनं हस्तिसिंहाभ्यां	५५
अनुभावादिहेतूस्तान्	३८	गर्वो विषाद औत्सुक्यं	८४
अनुभावो विकारस्तु	८४	गुणः सामान्यतो द्वेधा	२१
अलङ्कारस्तु शोभायै	६	गृहीतमुक्तको नेष्टो	९१
अविमृष्टविधेयांशं	१६	चन्द्रकलाम्बुजदाम	४०
अष्टार्थदोषा विरस	१९	चम्पकैहमकेतक्या	४१
असतोऽपि निबन्धेन	५९	चरणः पल्लवाम्भोज	५०
आलस्यं चैव दैन्यं च	८४	चित्रवक्रोत्क्षुब्धनुप्रास	२९
इवाद्यैः प्रतिमानाद्यै	५६	ज्ञेयः पूर्वानुरागोऽय	७७
ईर्ष्यावशेन वैमुख्य	७८	तत्र नेत्रविकारः स्यात्	८२
उत्साहात्मा भवेद्वीरो	८०	ताराभिश्च रदा	४५
उद्दामा वीररौद्रादौ	८९	तिलप्रसूनं नासायाः	४३
उन्मत्ताद्यभिधानेषु	२८	त्रिवर्णिणः स्वकीया स्या	७६
उपमा रूपकोत्प्रेक्षा	३२	दक्षिणश्चान्यचित्तोऽपि	७७
एकस्मादोसहस्रं च	६७	दर्शनं वमदब्जादि	५१
कटाक्षो यमुनावीचि	५०	दिगालोकास्यशोषाङ्ग	८१
कपोलाक्षिकृतोल्लासो	८०	द्वयर्थं न नर्मणि ग्राम्यं	२८
कलहान्तरिता वासक	७६	धूसरा अथ धूल्याद्या	६६
कवयः कुर्वते शक्ताः	६९	धृष्टो ज्ञातापराधोऽपि	७७
कष्टप्रयुक्तसन्दिग्ध	१४	नहि कश्चित्प्रियस्तस्या	७६
काला ऋतुवयः सन्धी	६१	नाधिगच्छति चाभीष्टं	७७
काव्यं रसादिमद्वाक्यं	२	नाभी रसातलावर्त	४८

कारिकाः	पृष्ठाङ्काः	कारिकाः	पृष्ठाङ्काः
नाश्रीलं भगवत्यादौ	२५	लीला विलासो हावश्च	८४
निर्वृत्तयेऽस्य तत्त्यागात्	८४	वरुवाच्यप्रबन्धाना	९०
नेत्रं चकोरतन्त्रे	४४	वर्ण्यश्च राजा देवी च	६१
न्यूनं विसन्धि व्याकीर्णं	१६	वर्ण्यौ माधुर्यमाश्रित्य	४५
पदवाक्यतदर्थेषु	२४	वल्लीस्मरधनुर्वीचि	४३
पदानां वृत्तयस्तिष्ठः	१०	वाक्यार्थातिशयश्छेष	३२
पद्येषु रीतयो गौडी	७	विप्रलम्भश्चतुर्धा स्यात्	७७
परकीयाऽप्यनूदैव	७६	विरुद्धैरविरुद्धैर्वा	८३
पश्चात्तापः शरीरादि	८२	विरुद्धं च समस्तं च	३५
पीठप्रस्तरभूचक्रे	४९	विस्मयात्माऽद्भुतो ज्ञेयः	८९
पूगाब्जतत्कोरकविल्व	४७	शरहास्तादतिद्वये	९२
प्रकान्तरसवैरित्वं	८५	शान्ते करुणबीभत्सौ	८२
प्रतापोऽर्काक्षिवज्राद्यैः	५५	शृङ्गारहास्यकरुण	७५
प्रतीत्यबाधान्न न्यूनं	२६	शृङ्गारहास्यौ करुण	८२
वाहुर्विसेन विद्यु	४६	शोकोत्थः करुणो ज्ञेयः	८०
वाहुर्वक्षः कपाटेन	५३	श्वेताश्चन्द्रादयो ज्ञेया	६५
वीभत्सः स्याज्जुगुप्सातः	८१	समस्ते यतिभङ्गो न	२७
भयानको भवेद्भीति	८१	सम्भोगो विप्रलम्भश्च	७५
भाविकत्वं सुशब्दत्वं	२२	सम्यग्ज्ञानसमुत्थानः	८२
भृतकाद्यैश्च भृत्याद्यै	५७	सहोक्तिरन्यदेशत्वं	३२
मतिर्व्याधिस्तथोन्माद	८५	साऽनूदेति यथा राज्ञो	७६
मुद्रा पदस्य वाक्यस्य	९	सूच्यग्रतलशून्याणु	४९
यमुनावीचिनीलाशम	४१	संक्षिप्तत्वमुदात्तत्वं	२१
रणयोश्च चवर्णस्य	९२	स्तनयोरिव नापीणा	५४
रतिर्हासश्च शोकश्च	८३	स्यादेकतरपञ्चत्वे	७८
राज्ञामत्यन्तपीनत्व	५३	स्वस्वशब्दैरुपादानं	८५
रीतिहक्तिस्तथा मुद्रा	६	स्वांसघातस्वशंसा	८०
रूपसौभाग्यसम्पन्नः	७७	हस्त्यर्कचन्द्रावृतवो	६१
रेखाकाराऽलिसुश्यामा	४८	हासमूलः समाख्यातो	८०
ललितं चेत्यमी हावा	८४		

ग्रन्थान्तर्गतानां पद्यानाम् अकाराद्यनुक्रमणिका ।

पद्यानि	पृष्ठानि	पद्यानि	पृष्ठानि
अगर्याम्भोधिपानादि	७३	अलङ्कारे गुणे दोषे	२४
अङ्गुल्या यदि निर्दिशे	४२	अलङ्कृतमपि श्रव्यं	२१
अथ प्रजानामधिपः	२७	अवन्तिनाथोऽयमुदग्र	५४
अथ सुललितयोषिद्	३३	अवलोक्य निस्पन्दो	१२
अद्यारभ्य चिरं साधो	१३	अव्ययैरजहलिङ्गैः	७४
अधरेऽत्यन्तमाधुर्यं	५२	अश्वे वेगित्वमौन्नत्यं	६३
अधरः किसलयमङ्ग्री	४६	अष्टादश द्वीपविद्या	६८
अधस्तादन्धकाराणां	४३	अष्टादश स्मृता विद्या	६०
अनङ्गमङ्गलगृहा	३०	अष्टौ योगाङ्गवस्वीश	६८
अनङ्गरङ्गप्रतिमं	९०	अष्टौ रत्नानि दीप्तानि	९२
अनुरक्तौ निषेवेतां	७६	अस्या भुजाभ्यां विजिता	४६
अनौचित्याद्वृते नान्य	८९	अहौ वा हारे वा	८२
अन्धकारेऽतिकाठिन्यं	६५	आधूर्णितं पक्ष्मल	३३
अपिधानाद्यपूपादि	७०	अलङ्क्य कोमलकपोल	८६
अपिधानेन हे वत्स	१४	आवाति वारिधर	३८
अब्धौ द्वीपाद्विरत्नोर्मि	६२	आश्रमेऽतिथिपूजैण	६५
अभिघातिपरारति	५६	आसीत्प्रत्यर्थिपृथ्वी	१
अभिसारे भयभ्रंशो	६५	आस्ते यद्यपि पूर्वं	९३
अभ्युन्नताङ्गुष्ठनख	५०	इन्द्रेण किं स यदि	३९
अमुष्य दोर्भ्यामरिदुर्गं	५२	इववद्वायथाशब्दाः	५६
अयमुदयति मुद्रा	२३	इववद्वाहिहीहस्म	६१
अरण्येऽहिवराहेभ	६२	उत्कृत्योत्कृत्य कृत्ति	८१
अर्थैः कृतार्थयन्त्येके	४	उत्पाटितैर्नभोनीतैः	७३
अलङ्कारशिरोरत्नं	३४	उदयति कनकाचलयो	३५
अलङ्कारसहस्रैः किं	२१	उदाहरणमेतेषां	६८
अलङ्काराश्रिताः केचि	२३	उद्दामाः सान्तरालेन	९०

पद्यानि	पृष्ठानि	पद्यानि
उद्याने सरणिः सर्व	६२	कामं कमलपत्राणां
उन्मीलन्मधुगन्धलुब्ध	७	कारणेनाऽथ कार्येण
उपक्रमो दोषगुणा	९२	काव्यालङ्कारपारङ्गम
उभौ यदि व्योम्नि पृथक्	३३	काव्यं यशसेऽर्थकृते
एक ऐन्द्रः करी चाश्वो	६७	काहमस्मि गुहा वक्ति
एकादश महादेवाः	६८	किमिन्दुः किं पद्मं
एतत्स्वप्ने मया द्रष्टुं	७१	किं रोदिषि हा रावैः
एतेषामेव दोषाणां	२४	कुवेरस्येव भगवान्
एवं रथिनमन्थान	७०	कुशलं तस्या जीवति
एहोहि वत्स रघुनन्दन	७२	कूर्पासेन स्थगितहृदया
कण्ठकोणविनिविष्ट	७९	कूर्माकारं चरणयुगलं
कण्ठः किमस्याः पिक	४६	कृतमनुमतं द्रष्टुं वा
कदली कदली करभः	४९	कृतावरोहस्य हया
कनकक्रमुकायितं	४७	कृत्याछायागजाङ्गार
कमलासम्पदोः कृष्ण	६०	कृष्णत्वं सर्ववृक्षाहि
करकिसलयेन सुदृशा	४७	के मण्डयन्ति स्तन
कर्तव्या रत्नसिंहाद्या	५५	केशस्य दीर्घकौटिल्य
कर्पूरधूलिधवल	८६	केशान्धकारादथ
कलमधुरं किल कूजन	३६	केसराशोकयोः सत्स्नी
कलशीयति कुचकमलं	४७	कोऽयं द्वारि हरिः
कल्पदेशीयदेश्यादि	५८	कोशव्याकरणाप्तोक्ति
कल्पद्रुमो न जानाति	३२	कोशातकीपुष्पगुलुच्छ
कल्पाद्यब्ध्यणुसंसर्ग	७२	कः प्रत्येति प्रतीमो न
कल्याणानां त्वमसि	२७	क्रव्यादो देवरो वारि
कवीनां घटनाऽन्यैव	५८	क्रियाकारकसम्बन्ध
कस्ते पुरन्दरादन्यः	३३	क्रेङ्कारः स्मरकार्मुकस्य
काचित्समस्तान्वयिनी	३४	क्वचिदग्रे प्रसरता
कादाचित्कीं द्युतिं धत्ते	३९	क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः
कान्तिर्वृत्तानुपूर्वत्वं	५२	क्षिप्तो हस्तावलग्नः
कामिनीनयनकज्जल	३२	क्षीराम्भोधेः शशीव

पद्यानि	पृष्ठानि	पद्यानि	पृष्ठानि
श्रुदाः संत्रासमेते	८१	जरद्वयः कम्बल	१८
गजे सहस्रयोधित्व	६३	जलकेलौ सरःशोभ	६४
गद्यमुत्कलिकाप्रायं	६	जलफलपलमूलं	७०
गमनमलसयातैः	३६	जानामि जानकि कलिन्द	४२
गाहन्तां महिषा निपान	१८	जिह्वेन्द्रगोपखद्योत	६६
गुणवत्यपि निर्दोषे	२९	ततः परमोमित्युक्त्वा	१७
गौडीयैः प्रथमा मध्या	७	तत्पदव्यां पदं धत्ते	५७
गौडी समासभूयस्त्वात्	७	तथाभूतां दृष्ट्वा नृप	१६
गौर्गौः कामदुघा सम्यक्	४	तददोषौ शब्दार्थौ	३
ग्रन्थाः काव्यकृतां हिताय	१	तदर्थतिशये शैत्र्ये	२८
ग्रामतरुणं तरुण्या	१२	तदल्पमपि नोपेक्ष्यं	१४
ग्रामे धान्यलतावृक्ष	६२	तदेतद्वाङ्मयं भूयः	६
ग्रीवाभङ्गाभिरामं	८१	तदन्ता नागरङ्गानि	४३
ग्रीष्मे पाटलमल्ली	६४	तन्वी श्यामा शिखरि	४५
चकार सा मत्तचकार	४४	तमालपत्राभरणा	३२
चकोरकोकिलापारावत	६६	तमोऽकीर्त्यादिभिः काण्यं	७२
चकोरनेत्रैर्गङ्गुत्तरलानां	४४	तया प्रवृद्धाननचन्द्र	४५
चक्रेण विश्वं युधि	४२	तर्कप्रौढमतिः प्रशस्त	९३
चतसृष्वपि सूर्यन्यं	५	तस्य गाप्तुर्द्विरेफाणां	४६
चत्वारः स्युरलङ्कार	९२	तस्य चानुकरोतीति	५८
चन्द्रानन चन्द्रदिनं	५५	तस्य पुष्पाति सौभाग्यं	५७
चन्द्रे कुलटाचक्रा	६३	तस्य संवृतमन्त्रस्य	२६
चन्द्रे शशैर्गयोः	६०	तस्या बाहुलता पाणि	३५
चम्पकदामहरिद्रा	४१	तस्याभवत्सूनुर्द्वार	५३
चलति कथंचित्पृष्ठा	३७	तामनङ्गजयमङ्गल	८६
चारुता वपुरभूषयदासां	३८	तामरसे सालसता	३६
चित्रं कनकलतायां	८२	तारा रदानां वदनस्य	४२
चिरन्तनस्यापि तथा	६०	तिमिरस्य तथा मुष्टि	५९
चिरप्रवासिस्तव	४७	तुरङ्गमथ मातङ्गं	१७
जगतः प्रलये भूमि	७२	तृणीकृतमधिक्षिप्तं	५७

पद्यानि	पृष्ठानि	पद्यानि	पृष्ठानि
ते कौपीनधनास्त एव	७९	धार्तराष्ट्राः शतभिषक्	६८
ते हिमाचलमामन्त्र्य	२१	धीरो विनीतो निपुणो	१६
तं शरैः प्रतिजग्राह	२७	धूसराणि रजो लूतां	६७
त्रयं कालाग्निभुवन	६७	न किलाऽनुययुस्तस्य	२७
त्रुटौ विश्रान्तिरित्येके	१५	न जीमूतच्छेदः सहि	४१
त्वत्प्रयाणसमुद्भूत	१९	नपुंसकमिति ज्ञात्वा	८०
त्वदाननमधीराक्ष	३२	नयने खञ्जनकमले	४४
त्वन्नाभिकूपः पातालं	४८	नवपलाशपलाशवर्नं	३१
त्वामालिख्य प्रणय	७८	नवाङ्गद्वारभूखण्ड	६८
त्वं पीयूष दिवो	३६	नहि गाण्डीवकोदण्ड	७४
त्वं मुग्धाक्षि विनैव	७७	नागेन्द्रगमनः पीन	५३
दधत्युरोजद्वयमुर्वशी	२५	नागेन्द्रहस्तास्त्वचि	३३
दन्तस्य जीर्णका ज्ञेयां	५१	नाभीबिलादुच्चलिता	४८
दमनकतरुशाखा	४०	नाम तत्तदुपाधौ स्यात्	६१
दश हस्ताङ्गुली शम्भु	६८	नारीणां श्यामता पातः	५९
दिवा न परिभूयते	३५	नितम्बगुर्वी गुरुणा	३०
दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि	२३	नितम्बः स्वर्णपीठं ते	४१
देवर्षिवरशापाद्यै	७१	निभसङ्काशनीकाश	५६
देवव्रते वाञ्छति दीर्घ	२३	निर्दोषरत्नसुभगैः	४७
देवाद्याः संस्कृतं प्राहुः	५	निर्दोषं गुणवत्काव्य	३
देव्यां सौभाग्यलावण्य	६२	निर्भर्तिसताशोकदल	४७
देशे बहुखनिद्रव्य	६२	निर्माल्यं नयनध्रियः	९
दोषो व्यक्तिविवेकेऽयं	८९	निर्ययौ रुद्रनयनात्	१९
दोषः सर्वात्मना त्याज्यो	१४	निष्क्रान्तं सदनदुदैक्षि	२
द्यौर्बिम्बेन जले शार्ङ्गी	७३	निष्ठयतोद्गीर्णवान्त्यादि	२५
द्वित्रिकोषपरिज्ञानं	५	निःशेषच्युतचन्दनं	१०
द्वैरूप्ये चाप्रसिद्धौ च	६७	नीलाञ्जनानां नयन	२२
धरणी धारणी गोणी	६९	नूनं ते चोरिता तन्वि	५०
धवल्यदिव जगदखिलं	५१	नृत्यन्ति निचुलोत्सङ्गे	३७
धातुताम्राधरः प्रांशु	५४	नृपे कीर्तिं प्रतापाऽऽज्ञा	६१

पद्यानि	पृष्ठानि	पद्यानि	पृष्ठानि
नेत्रे स्त्रैर्गन्धं विशालत्वं	५२	प्रतिमानं प्रतिविम्बं	५६
नैसर्गिकी च प्रतिभा	५	प्रतिरोधिपरास्कन्दि	५६
न्यक्करोति तिरस्कुर्वन्	५७	प्रत्यग्रपद्मबीज	४१
न्यूनता साम्यमाधिग्नं	३४	प्रत्यर्थिभूपतिपरिग्रह	२
न्यूनाधिकत्वशङ्का चे	३४	प्रथममरुणच्छाय	२३
पदमेकं हृदा कृत्वा	३०	प्रबोधयतिबालांश्च	७१
पद्मकोशोत्सवः प्रात	६५	प्रयाणे भेरिनिस्वान	६३
पराजितश्चेद्भगवान्	७३	प्रयोजनं यथैतासां	१०
परिशीलितकाव्यवर्त्मनां	५	प्रवाहहरिता दूर्वा	९१
परिहरति रतिं	८७	प्रवेशे चैत्रस्य स्फुट	२०
परोद्वेगे परानन्दे	३	प्रश्नोत्तरात्पदे भङ्गात्	७१
पाणौ पद्मधिया मधूक	७	प्रसादे वर्तस्व प्रकटय	८७
पातालं वानरोत्क्षिप्त	७३	प्रहेलिका सकृत्प्रदन्ः	३१
पाशः पक्षश्च हस्तश्च	४२	प्राकृतं तज्जतस्तुल्य	६
पीतत्वं शालिमण्डूक	६०	प्राक्प्रत्यक्पृथिवीभृतोः	१८
पुनः पुनः काचन कुर्वती	४२	प्राणान् कुशोदरीणां	१
पुरेऽदृष्टपरिखावप्र	६२	प्रायः कार्ये नियुज्यन्ते	३१
पुष्पावचये पुष्पा	६४	प्रेमाद्राः प्रयणस्पृशः	७७
पुष्पं प्रवालोपहितं	४५	बन्धुमित्रं वयस्यश्च	५६
पुंसां तु वृषरक्ताक्ष	५१	बन्धूकद्युतिबान्धवो	४४
पुंस्कोकिलकुलस्यैते	३०	वर्हिनिहादनाहैऽस्मिन्	१४
पूर्वत्वप्रेतनत्वौश्च	६५	बहुदोषोऽपि विदोषः	२
पूर्वं यथा देव गते	५५	विभर्ति यश्च देहार्धे	१५
पृथुकार्तस्वरपात्रं	२५	ब्रह्मन् विज्ञापयामि त्वां	८
प्रकृत्यैव मनोहारि	३४	ब्रह्मा वीररसस्वर्ण	६६
प्रजापालोऽरिशैलादि	६२	भक्तानां कामदस्तुष्टो	३७
प्रतापे रक्ततोष्णत्वे	५२	भगिनीभगवत्यादौ	२५
प्रतिच्छन्दसरूपादि	५८	भण गच्छ देहि संहर	७०
प्रतिफलितं गलगरलं	५४	भद्रात्मनो दुरधिरोह	१३
प्रतिभा कारणं तस्य	४	भवतीन्दुर्न दासोऽपि	५८

पद्यानि	पृष्ठानि	पद्यानि	पृष्ठानि
भवन्तीवादिशब्दाश्च	५८	सुगयायां च संचारां	६५
भवानीशङ्करादीनां	८८	मेघानिलेन अमुना	१६
भुजौ मृणाले वदने	३५	यतोऽयं दारुणाचारो	१४
भुवनानि निबध्नीयात्	६०	यथा नराणां नृपतिः	८३
भूनेन्द्रभारतेशात्प्राक्	६१	यथामति यथाशक्ति	६
भूयो मत्तद्विरदगमनां	१५	यथैतेषां मिथो भेदः	३९
भृतको भृतिभुक् कर्म	५७	यदीदं स्यात्तदेदं स्यात्	७१
भृत्यदासेयदासेर	५७	यद्यत्सामुद्रिकाद्युक्तं	५५
भेरीशतसहस्राणि	९१	यद्यपि नदति सरोषं	२६
भूपलवं मधुपराजि	४३	यशः पदाङ्गुष्ठनखौ	५०
मदनसरितमेतां	४८	युद्धे तु वर्मवलवीर	६३
मदेकपुत्रा जननी	८०	येन ध्वस्तमनोभवेन	२४
मधुद्रोणीव मन्दार	४७	योग्यो यस्ते पुत्रः	१७
मनीषिताः सन्ति गृहेषु	७	योऽतिदीर्घासिताक्षस्थ	८
मनःप्रसक्तिः प्रतिभा	५	रक्तपुष्पाणि नाभ्यास्तु	५१
मन्थायस्तार्णवाभ्यः	९०	रणौ च लघ्वन्तरितां	९०
मया संक्षेपशीलेन	५२	रतिर्भवति देवादौ	७२
मसृणचरणपातं	१७	रत्नानि यत्र तत्राद्रौ	५२
महतोऽपि महीयांस	४८	रलयोर्दलयोश्चैव	६१
महत्स्वमादौ सर्गान्ते	६०	रसावद्भुतशृङ्गारौ	६६
महाभूतमहापाप	६७	रागवात्सल्यशोकाद्यै	७१
माधुर्यं स्पष्टता चाचा	५२	राजहंसोपभोगार्हं	३५
मानापनोदनविधौ	३७	रामे तटान्तवसतौ	९
मामकीनां कृतिमिमां	९३	रिपुवैरिसपत्नारि	५६
मायया शम्बरादीनां	७१	रूपं संज्ञाय संस्कारो	२५
मा संभावय शल्येन	७४	लाभः पूजा ख्याति	४
मित्राणि प्रतिपालयं	१	लीयते चन्द्रमाः कापि	५८
मुक्तावलिस्ते रदनाः	४२	लीलाचलत्छीचरणा	५१
मुखपङ्कजरङ्गेऽस्मिन्	३५	लौहित्यं धातुमाणिक्य	६०
मुखं विकसितस्मितं	१२	वन्दामहे महेशान	१३

पद्यानि	पृष्ठानि	पद्यानि	पृष्ठानि
पपुर्विरूपाक्षमलक्ष्य	१८	व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः	५३
वर्धते सह पान्थानां	३८	शकुन्तधातुमरुतो	७०
वर्षासु घनशिखिस्मय	६४	शक्तिर्निपुणतालोक	५
वल्लरी लहरी पाशः	५१	शक्तिमूर्तिमती स्मरस्य	४०
ववुरिन्दीवरश्रेणि	१६	शङ्कुव्याकीर्णरङ्कु	९१
वसन्ते मालतीपुष्पं	५९	शङ्के मन्ये ध्रुवं प्रायो	३६
वसिष्ठवदयं दासो	१९	शनिर्दुपदजा काली	६६
वहति प्रातरम्भोज	५१	शब्दादुच्छलिते सिन्धौ	७४
वाच्यलिङ्गाः समानश्च	५६	शरदीन्दुरविपटुत्वं	६४
विजितप्रवालपल्लव	५०	शस्ता विदग्धगोष्ठीषु	८
विडम्बयति संरुन्धे	५७	शातोदरि कथङ्कारं	१५
विदग्धः सरलो रागी	३०	शापान्तो मे भुजग	८
विद्यान्वयमनुस्वाराङ्	६८	शारिकोष्ठकसेनानी	६८
विद्युन्मृणालसुभगा	४६	शिखेव दीपस्य	४०
विधिरम्भोजसाम्राज्ये	५८	शिशूनां गतयेऽस्माभिः	७४
विनाशान्मारुतेस्तस्य	१५	शून्यं वासगृहं विलोक्य	७६
विभक्तिपदवर्णानां	३०	शूली न सर्पी गिरिशः	६१
विभावैरनुभादैश्च	७५	शैले मेघौषधी धातु	६३
विभ्रम्य तच्चारुनितम्ब	४९	श्यामास्वङ्गं चकित	४३
विरहे तापनिश्वास	६५	श्रियं प्रदुग्धे विपदो	९
विरहे सर्वं दहनः	७४	श्रीकृष्णस्योदरे सर्व	७३
विवाहे स्नानशुद्धाङ्ग	६५	श्रुतमेवान्यथाकार	९२
विवृण्वती शैलसुतापि	१९	श्रुत्वा यं सहसाऽऽगतं	२१
विश्वंभरा भगवती	१०	श्रोतृणां द्राक्ष्यहानन्दः	४
विषयेषु तावदबला	३७	श्लाघ्यः पामरपरिषदि	४
वृक्षे प्रचुरशाखत्वं	६५	श्वेतानि चन्द्रशकाश्व	६६
वेण्याः सर्पासिभृङ्गालयो	५५	षड्वज्रकोणत्रिशिरो	६७
वैशेषिकेषु काव्येषु	७४	स किं स्वर्गतरो कोऽपि	८
व्यानम्रा दयितानने	८६	सङ्ग्रामाङ्गणमागतेन	३८
व्युत्पत्तिः शक्तिरभ्यास	५	सदृक्सदृशसंवादि	५६

पद्यानि	पृष्ठानि	पद्यानि	पृष्ठानि
सन्ततिर्गोत्रजनन	५६	सुरापाने विकलता	६४
सन्ध्या पुरः पुष्कराणि	६७	सुषिरार्द्रप्रतीहार	७०
सप्तपातालभुवन	६८	सुसितवसनालङ्कारायां	२०
समवैषम्यभेदेन	६	सूर्येन्दुकान्तनिर्माक	६६
समानमधिकं न्यूनं	३४	सूर्येऽरुणतारविमणि	६३
समानोदर्यसोदर्य	५७	सौन्दर्यं मृदुता काश्य	५२
सम्प्रदायानुरोधेन	२०	संग्रामे कुम्भमुकाभि	७३
सरस्यम्भोलहर्यम्भो	६२	संग्रहारे प्रहरणैः	८६
सरित्यम्बुधियायित्वं	६२	संस्कृतं प्राकृतं चैव	५
सर्वकार्यशरिरेषु	२५	संस्कृतं सर्गबन्धादि	६
सर्वतोभद्रधेन्वादि	२९	स्तनविल्वद्वयी तस्याः	४७
सर्वालङ्कारसर्वस्वं	३६	स्तने श्यामाग्रतौन्नत्य	५२
स विश्वजित्तमारेभे	२२	स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः	७५
सवीडा दयितानने	८५	स्युरुत्तरपदे व्याघ्र	५५
सह दीर्घा मम श्वासै	३८	स्वपिम्यद्यानवद्याङ्गि	१९
सहस्रं जाह्नवीवक्त्र	६८	स्वप्रकाशमयानन्द	१
सहायाः साधनोपाया	२५	स्वयम्भूः शम्भुरम्भोज	४७
सा कौमुदी नयनयो	४०	स्वयंवरे शचीरक्षा	६४
साधुपाकेऽप्यनास्वाद्यं	७५	स्वर्दन्तिदन्तसेनाङ्गो	६७
साधुशब्दार्थसन्दर्भे	३	हरत्यघं संप्रति	७९
सा निर्मले तस्य मधूक	५४	हरिणादथ तन्नयना	३३
सा पत्युः प्रथमापराध	७८	हरिताः सूर्यतुरगा	६७
सा बाला वयमप्रगल्भ	३८	हरेरधोमुखत्वेन	७२
सामान्यग्रहणे शौक्ल्यं	६०	हा तात विश्वजनवत्सल	७९
सा राजहंसैरिव	५०	हाराहारविहारसार	६९
सिकतामृतलोघ्राणि	६६	हालाहलं वा विलस	५०
सीत्कारं शिक्षयति	३६	हिमवत्येव भूर्जत्वक्	५९
सुखबोधाय बालाना	३९	हुं हुं हुं न न ममेति	२६
सुत्रामोहामदिल्ली	१	हेमन्ते दिनलघुता	६४
सुरते सात्त्विका भावा	६५	हृदनदसरांसि नाभि	४८
सुरभौ दोलाकोकिल	६४		

(घ) पुस्तकपाठान्तराणि ।

मुद्रितपुस्तकपाठाः	घपुस्तकपाठाः	पृ०	पं०
सुमना धर्मचन्द्रो	सुमनाः सोमचन्द्रो	२	४
स्वशास्त्रे	स्वशास्त्रं	२	२४
नानातन्त्रज्ञानम्	नानातन्त्रज्ञानजशक्तिविशेषः	५	१
‘अपभ्रंशश्च मिश्रं चेत्याहु- रार्याश्चतुर्विधम्’ एतदग्रे-	‘संस्कृतं स्वर्गिणां भाषा तत्त- द्देशेषु भाषितम्’ इदमधिकम्	६	७
दृष्ट्वा यावदपकार	दृष्ट्वेत्यादेरपकार	९	१९
स्वरसप्तमभि०	स्वरसप्तमभि०	११	५
सुमहत्साधनोऽपि	सुमहासाधनोऽपि	१५	१८
त्वन्मध्यमाऽणिमा	त्वन्मध्यस्याऽणिमा	१५	१३
ज्ञानासत्त्वे	ज्ञानसत्त्वे	२०	१८
अत्र चकारः	अत्र चनकारः	२५	८
किञ्चिद्विशेष	कञ्चिद्विशेष	३४	७
अचिरोढा स्मितादिव	अचिरोढास्मितादिवत्	३६	११
दिवोऽपि भूषण	दिवो विभूषण	३६	१६
” ”	” ”	४५	२०
तालान्यसौ	तालान्वितो	४७	२०
तन्निषेधति	तं निषेधति	५८	१
सर्ववीरुधाम्	सर्ववारिषु	५९	१३
०भिसारिकाः	०भिसारकाः	६१	१८

इति ।

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
स्मरेमुखाः	स्मेरमुखाः	२	१०
ऽवत्त्व	ऽवत्त्वं	३	१
वृद्धास्तु-(१)	वृद्धास्तु(१)-	५	९
अलङ्कारस्तु	अलङ्कारास्तु	६	१९
स कि	स किं	८	१९
भवन्ति ।	भवन्ति,	१०	१४
यथा सिंहा०	यथा सिंहा०	११	२१
निःस्पन्दो	निस्पन्दो	१२	५
निःस्पन्द	निस्पन्द	१२	७
काव्यरत्ने	काव्यरत्ने	१३	७
०मेत, द्विज०	०मेतत् 'विज०	१५	१७
यथा च	यथाच	१७	८
चोन्न	चेन्न	२०	१९
कीचे०	केचि०	२३	२
कणे च	कर्णे च	२३	१२
विभिन्दन्	विभिन्दन्	२३	२३
कालिङ्गा	कालिङ्गो	२७	९
अलङ्कारस्तु	अलङ्कारास्तु	२९	२
तत्र-	तत्र,	३५	३
प्रतियत्तये	प्रतिपत्तये	३८	११
ऽलङ्कारसर्वस्वे	ऽलङ्कारसर्वस्वे	३९	२२
भ्रुवौ	भ्रुवौ	४३	७
दर्पणाः	दर्पणाः ॥५॥	४३	२०
'तारादना०'	'तारा रदाना०'	४६	६
शम्भू	शम्भु	४७	२२
०मणोरपि	०मणोरपि	४८	३
०गिर्योः	०गिर्योः	४८	८
पञ्चेषुवाणा०	पञ्चेषुवाणा०	५४	१४

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
'मुखस्यदासः	'मुखस्य दासः	५७	१२
प्रतिप्रत्तये	प्रतिपत्तये	५८	१४
यत्र तत्राद्रौ	यत्रतत्राद्रौ	५९	८
निबद्धते	निबध्यते	५९	१६
सत्त्वा	सत्त्वा	६१	३
सात्त्विका	सात्त्विका	६५	२
हल...दारुनालं	हल...दारुनालं	७०	५
काव्य	काव्य	७४	१३
सात्त्विका	सात्त्विका	७५	१३
सात्त्विकै	सात्त्विकै	७५	१६
स्वकीया(२)	(२)स्वकीया	७६	११
स्त्रियाम्	स्त्रियाम्	७७	११
काव्यरत्ने	काव्यरत्ने	७९	१
यथा	यथा—	८८	७
०मिति	०मिति ।	८९	११
शृङ्गार	शृङ्गार	८९	१६
मृगयाकर्म	मृगयाकर्म	९१	९

इति ।

सर्व प्रकार की संस्कृत तथा भाषा भाष्य पुस्तकों के मिलनेकापता—

जयकृष्णदास—हरिदास गुप्त,

चौखम्बा संस्कृत सिरिज आफिस,

विद्याविलास प्रेस, गोपालमंदिरके उत्तर फाटक,

बनारससिटी ।

काशीसंस्कृतसरीज-पुस्तकमाला ।

इयं काशी—संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति । एतस्यां प्राचीनाः नवीनाश्च दुर्लभाः सुलभाश्च अत्युपयुक्ताः संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयैः पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिताः कमेण संमुद्रिता भवन्ति । अस्यां प्रकाशयमाणानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते । परंतु एतस्यां नियमेनाऽविच्छिन्नतया निश्चितग्राहकमहाशयानां प्रतिमुद्रा-शतकं पञ्चविंशतिमुद्राः (कमिशन) परावर्तिता भवेयुः मार्गव्ययश्च न पृथक् दातव्यो भवेत् ।

तत्र मुद्रितग्रन्थनामानि ।

मूल्यम् ।

- १ नलपाकः नलविरचितः । संपूर्णः (पाकशास्त्रम् १) रु० १—८
- २ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृतान्वयार्थबोधिनीटीका-सहितम् । (वेदान्तं १) रु० ८—०
- ३ वैशेषिकदर्शनम् । पं० श्रीदुण्डिराजशास्त्रिकृतविवरणोपेताभ्यां प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यांसमन्वितम् (वैशेषिकं १) रु० २—८
- ४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधरश्रीकण्ठाचार्यकृतभाष्यत्रयेण टिप्पण्या च समलङ्कृतम् । (वैदिकं १) रु० ०—६
- ५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुषादि-समाप्तिपर्यन्तः । (व्याकरणं १) रु० ८—०
- ६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा “गुण निरूपणदिनकरीय” महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रिकृतव्याख्यासहिता । (न्यायं १) रु० ६—०
- ७ पञ्चकिरणम् । वार्तिकाभरणालङ्कृतवार्तिकाटीकया-तत्त्वचन्द्रिकासमवेतविवरणेन च समन्वितम् । (वेदान्तं २) रु० ०—८
- ८ अलङ्कारप्रदीपः । पण्डितवरविश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मितः । रु० ०—८
- ९ अनङ्गरङ्गः महाकविकल्याणमल्लविरचितः । (कामशास्त्रं १) रु० ०—१२
- १० जातकपारिजातः । श्रीवैद्यनाथशर्मणा विरचितः । (ज्यो० १) रु० २—०
- ११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसूत्रीयश्राद्ध-शौच-स्नान-भोजन-कल्पसहितम् । (कर्मकाण्डम् १) रु० ०—८
- १२ पुरुषसूक्तम् । सायणभाष्य-महीधरभाष्य-मंगलभाष्य-निस्वार्कमतभाष्यचतुष्टयसहितम् । (वैदिकं २) रु० १—४
- १३ श्रीमत्सन्तसुजातीयम्—श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण नीलकण्ठीव्याख्याया च संवलितम् । (वेदान्तं ३) रु० १—४
- १४ कुमारसंभवं महाकाव्यम् । महाकवि-श्रीकालिदासवि० । सञ्जीवनी-शिशुहितैषिणी-टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम् । (काव्यं २) रु० १—६

- १५ श्रुतबोधहृदयोग्रन्थः । आनन्दवर्द्धिनीतात्पर्यप्रकाशाख्यसंस्कृत-
भाषाटीकासहितः । (छंदः १) ६० ०—६
- १६ कारिकावली । मुक्तावली-न्यायचन्द्रिकाटीकाद्वयसहिता सट्टि-
प्पणा । (न्यायं २) ६० १—०
- १७ पारस्करगृह्यसूत्रम् । काण्डद्वये हरिहर-गदाधर० तृतीयकाण्डे ह-
रिहर-जयराम-प्रणीतभाष्येण समलङ्कृतम् । हरिहरभाष्यस-
हितस्नानत्रिकाण्डिकासूत्र—गदाधरभाष्यसहितश्राद्धनवक-
ण्डिकासूत्रैः यमलजननशान्ति-पृष्टोदिवि-शौच-भोजन—
कामदेवकृतभाष्यसहितोत्सर्गपरिशिष्टसूत्रैः परिष्कृतं-टिप्प-
ण्यादिभिः सहितं च । (कर्मकाण्डं २) ६० ३—०
- १८ संक्षेपशारीरकम्-मधुसूदनीटीकासहितम् संपूर्णं (वेदान्तं) ६० ८—०
- १९ लघुजुटिका-अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्दुशेखरपरिष्कृतिनि-
र्मितिः । (व्याकरणं २) ६० ०—८
- २० कातीयेष्टिदीपकः । (दर्शपौर्णमासपद्धतिः) महामहोपाध्याय-
पं० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयविरचितः । (कर्मकाण्डं) ६० १—०
- २१ सप्तपाठि-श्रीाशवमहिम्नस्तोत्रम् श्रीगन्धर्वराज पुष्पदन्ताचार्य-
विरचितम् । हरिहरपक्षीय-मधुसूदनीटीकया (संस्कृतटी-
का-संस्कृतपद्यानुवाद-भाषाटीका-भाषापद्यानुवाद-भाषा-
विम्ब) पञ्चमुखीनाम्न्या टीकया-शक्तिमहिम्नस्तोत्रेण च
समन्वितम् । (स्तोत्रवि० १) ६० १—०
- २२ बौद्धाऽऽचार्यश्रीधर्मकीर्तिप्रणीतः सटीकन्यायविन्दुः—भाषा-
टीकासहितः (बौद्धन्याय वि० १) ६० १—८
- २३ सपरिष्कृत-दर्पणसहितवैयाकरणभूषणसारः (व्याकरणं ३) ६० ४—०
- २४ न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीका-श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता । सम्पूर्णं
(न्यायविभाग ३) ६० ६—०
- २५ मीमांसान्यायप्रकाशः (आपदेवीयः) श्रीचित्रस्वामिशालिखितया
सारविवेचिन्या व्याख्यया सहितः (मीमांसा १) ६० २—०
- २६ पौरोहित्यकर्मसारः (टिप्पणीसमलङ्कृतः) प्रथमो भागः श्रीरमा-
कान्तशर्मणा संगृहीतः । (कर्मकाण्डवि० ३) ६० ०—४
- २७ लघुशब्देन्दुशेखरः म० म० श्रीनागेशभट्टविरचितः । अव्ययी-
भावान्तो भागः, म०म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त-पर्वतीय-
कृतशेखरदीपकाख्येन टिप्पणेन समुज्ज्वलितः । (व्या०४) ६० ४—८
- २८ रघुवंशमहाकाव्यम् । महाकविश्रीकालिदासविरचितम् पञ्चसर्गा-
त्मकम् । म० म० श्रीमल्लिनाथसूरिकृतसर्जाविर्नाटीकया
पं० श्रीकनकलालठक्कुरकृताऽर्थप्रकाशिकाटीकया च सम-
लङ्कृतम् (काव्यवि० ३) ६० ०—१२

- २९ कामसूत्रम् । श्रीवात्स्यायनमुनिप्रणीतं बहुयत्नरासादितया पूर्णया जयमङ्गलरचितया टीकया समेतम् । बहुखण्डितपाठान् परिपूर्य, सूत्राङ्कान् संयोज्य, परिष्कृत्य संशोधितम् । (काम०२) २० ८—०
- ३० न्यायकुसुमाञ्जलीः । न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचितः । महामहोपाध्यायरुचिदत्तकृतमकरन्दोद्भासितमहामहोपाध्याय वर्द्धमनोपाध्यायप्रणीतप्रकाशसाहितः (न्यायं४) २० ६—०
- ३१ परिभाषेन्दुशेखरः । म० म० श्रीनागेशभट्टरचितः । म० म० भैरवमिश्रविरचितया भैरवीत्यपराख्यया परिभाषाविवृत्या-तत्त्वप्रकाशिकया टीकया च सहितः । (व्याकरणं ४) २० ३—०
- ३२ अर्थसंग्रहः । पूर्वमीमांसासारसंग्रहरूपः । श्रीलौगाक्षिभास्करविरचितः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामेश्वरशिवयोगिभिश्च-विरचितमीमांसार्थकौमुद्याख्यव्याख्यासहितः । (मीमां०२) २० १—०
- ३३ न्यायवार्तिकम् न्यायदर्शनवात्स्यायनाभाष्योपवृंहणम् । परमर्षिभारद्वाजोद्घोतकरविरचितम् । महर्षि-गोतमादिचरितसम्बलितबृहत्भूमिकासहितम् । (न्यायं) २० ६—०
- ३४ शुक्लयजुर्वेदसंहिता । वाजसनेयिमाध्यन्दिनशाखीया । श्रीमदुव्वटाचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण श्रीमन्महीधराचार्यविरचितवेददीपेन च सहिता । (भाग १-२-३-४) (वैदिकं ३) २० ८—०
- ३५ शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिता । श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसंहिता । १ अध्यायादारभ्य २० अध्यायपर्यन्ता । (वैदिकं ४) २० ६—०
- ३६ सिद्धान्तलेशसंग्रहः । श्रीमदप्पयदीक्षितविरचितः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यकृष्णानन्दतीर्थविरचितया कृष्णालङ्काराख्यया व्याख्यया समलंकृतः । (वेदान्तं ४) २० ६—०
- ३७ काशिका । श्रीपाणिनिमुनिविरचितव्याकरणसूत्राणां वृत्तिः विद्वद्वर-वामन-जयादित्यविनिर्मिता । (व्याकरणं ५) २० ६—०
- ३८ प्राकृतप्रकाशः । भामहकृतः । श्रीमद्वररुचिप्रणीतप्राकृतसूत्रसहितः । टिप्पण्या च संयोजितः । (व्याकरणं ६) २० १—४
- ३९ जीवन्मुक्तिविवेकः श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिविरचितः । भाषानुवादसमेतः । (वेदान्तं ५) २० २—०
- ४० श्रीनारदीयसांहता । ब्रह्मणोपदिष्टो नारदमहामुनिप्रोक्तो ज्योतिषग्रन्थः । (ज्योतिषं २) २० ०—६
- ४१ मेदिनीकोशः-मेदिनीकारविरचितः । (कोशं १) २० १—८
- ४२ मीमांसादर्शनम् । श्रीशबरस्वामिविरचितभाष्यसहितम् । (भाग १—२) (मीमांसा ३) २० १०—०

- ४३ न्यादर्शनम् । श्रीगोतममुनीप्रणितम् । श्रीवात्स्यायनमुनीप्रणित-
भाष्यसहितम् । श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यविरचि-
तन्यायसूत्रवृत्त्यनुगतम् । टिप्पण्यादिसहितम् (न्याय ६) २० ३—०
- ४४ दानमयूखः । विद्वद्वरश्रीनीलकण्ठभट्टविरचितः । (धर्मशास्त्रं १) २० १—८
- ४५ कालमाधवः । विद्वद्वरश्रीमाधवाचार्यविरचितः । (धर्मशास्त्रं २) २० १—८
- ४६ भास्वती । श्रीमच्छतानन्दविरचिता । श्रीमातृप्रसाद (दैवज्ञभू-
षण) पाण्डेयेन कृताभ्यां छात्रबोधिनीनाम संस्कृतसोदाहरण
भाषाटोकाभ्यां सहिता । (ज्योतिषं ३) २० २—०
- ४७ फक्तिकाप्रकाशः । उपाध्यायोपाह्वयैयाकरणकेसरीबिहदाङ्कितमैथि-
लेन्द्रदत्तशर्मविरचितः । पं० सीतारामशर्मकृतटिप्पण्या
विभूषितः । (व्याकरणं ७) २० १—४
- ४८ मिताक्षरा । श्रीगौडपादाचार्यकृतमाण्डूक्यकारिकाव्याख्या-श्रीम-
त्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्वयम्प्रकाशानन्दसरस्वतीस्वामि-
कृता । शंकरानन्दकृतमाण्डूक्योपनिषद्दीपिका चा (वेदा० ६) २० १—४
- ४९ काव्यप्रकाशः । श्रीमम्मटाचार्यविरचितः । पं० श्रीहरिशङ्करशर्मणा
मैथिलेन संगृहीतया नागेश्वरीटीकयाऽलङ्कृतः (काव्य० ४) २० ४—०
- ५० अधिकरणकौमुदी । श्रीदेवनाथठक्कुरकृता । (मीमां० ४) २० १—०
- ५१ रघुवंशमहाकाव्यम् । महाकविश्रीकालिदासविरचितम् महामहो
पाध्याय श्रीमल्लिनाथकृतसञ्जीविनीटीकयोपेतम् पं० श्रीकन-
कलालठक्कुरेण विरचितया भावबोधिनी टिप्पण्या सम-
लङ्कृतम् संपूर्णम् । २० १—४
- ५२ काथबोधः । साजनीकृत टीकोपेतः । दत्तात्रेय सम्प्रदायाऽनुगतः । २०—८
- ५३ रसचन्द्रिका । पर्वतीय-पण्डितप्रवर-श्रीविश्वेश्वरपाण्डेय
निर्मिता (काव्य० ६) २० १—०
- ५४ अलङ्कारमुक्तावली । पर्वतीय-विद्वद्वर-श्रीविश्वेश्वर पाण्डेय-
निर्मिता— (काव्य वि० ७) २०—१२—०

पत्रादिप्रेषणस्थानम्

जयकृष्णदास—हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस,
त्रिद्यात्रिलास प्रेस, गोपालमंदिर के उत्तर फाटक
बनारस सिटी ।